

Haso Popara

TRI BANJALUČKA ARZUHALA - Prilog historiji Banje Luke -

UVOD

Banja Luka se prvi put spominje 1494. godine kao utvrđeni grad u Jajačkoj banovini, koji je, po svojoj prilici, bio smješten na području današnjeg Gornjeg Šehera. Turci su cijelo područje Jajačke banovine, od Jajca pa sve do Save, uključujući i Banju Luku, zauzeli krajem 1527. godine. Negdje odmah po osvojenju u Banjoj Luci je sagrađena i prva džamija pod imenom sultana Sulejmana I (1520-1566), nazvana *Hunkarijom* ili *Carevom* džamijom. Tu je, dakle, nastala i prva muslimanska mahala. Jači zamah u svom razvoju Banja Luka je doživjela početkom druge polovine XVI stoljeća, kada je Sofi Mehmed-paša 1553. godine sjedište Bosanskog sandžaka iz Sarajeva prenio u Banju Luku. Puni procvat Banja Luka je doživjela devedesetih godina XVI stoljeća, kada je za vrijeme Ferhad-paše Sokolovića, postala sjedištem Bosanskog pašaluka (1580-1638). Za vrijeme svoga boravka u Banjoj Luci 1660. godine Evlija Čelebija je zabilježio da je u njoj bilo 45 mahala (a prema tome toliko i džamija) i tri hiljade i sedam stotina ćeremitom i šindrom pokrivenih kuća. U mnogim ratovima, požarima, poplavama, zemljotresima i drugim pošastima koje su pogađale Banju Luku, nestali su i brojni objekti, tako da se "već na početku XIX stoljeća grad nije mogao prepoznati u odnosu na nekadašnje naselje."¹

Međutim najteža razaranja objekata islamske baštine, Banja Luka je pretrpjela u posljednjem ratu (1992-95). "Uništavanje islamskih sakralnih građevina u Banjoj Luci planski je izvršeno od 9. aprila 1993. godine do 15. decembra iste godine, kada je porušeno 15 džamija, 6 turbeta, 5 šadrvana i Sahat-kula. U to vrijeme u Banjalučkom muftijstvu srušeno je 205 od 207 džamija."²

Početkom prošle (2007) godine, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu je dobila značajnu prinovu rukopisa, dokumenata, stare periodike

---

1 Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine* /Dalje: Mujezinović, *Epigrafika... o.c./*, Knjiga II, Sarajevo, 1977., str. 119.

2 Vidi: Sabira Husedžinović, *Dokumenti opstanka*, /Dalje: Husedžinović, *Dokumenti... o. c./* Zenica, 2005., str. 10.

i štampanih knjiga iz privatne zbirke porodice Đumišić³ iz Banje Luke. Zbirku su pred dušu svojih roditelja Muhameda i Begzade Đumišić, za ovu biblioteku uvakufile njihove kćerke Paša, Džehva i Emina Đumišić iz Banje Luke. Detaljnim pregledom ove zbirke naknadno smo utvrdili da se u njoj nalazi 64 rukopisa⁴ na arapskom, turskom i perzijskom jeziku, čija se starost

- 3 Prema kazivanju rahmetli Muhameda Đumišića, porodica Đumišić vodi porijeklo iz Male Azije iz mjesta Gümüşhane, nedaleko od obale Crnog mora (na rijeci Harşit, južno od Trabzona), gdje je od davnina bila vlasnik rudnika srebra. Otuda i potječu prezime Đumišić i naziv mjesta Gümüşhane (tur. *gümüş* = srebro). U dokumentima se često susreće i perzijska verzija ovog prezimena *Sim-zade*. Prvi Đumišići u Bosni, dvojica braće hadži Behram i hadži Osman, po svoj prilici, doselili su se u Banju Luku krajem XVI stoljeća i tu počeli kupovati zemlju. Njihovi su potomci, sve do agrarne reforme 1945. godine, bili među najbogatijim zemljoposjednicima u cijeloj Bosni i Hercegovini. Jedan od spomenute braće hadži Behram-efendi nastanio se u Gornjem Šeheru. On je u Desnoj Novoseliji krajem XVI ili početkom XVII stoljeća podigao džamiju koju je narod prozvao *Behram-efendijinom* džamijom. Na desnoj plohi minbere nalazio se jedan zapis, najvjerovatnije Behram-efendijin, iz 1047/1637-38. godine. Pored džamije nalazilo se i turbe osnivača. Džamija je zapaljena 26. maja 1993. godine, kada je s njom izgorjelo i turbe. Drugi brat Osman-efendi nastanio se u Pobrđu i tamo podigao hadži *Osmaniju* ili *Talinu* džamiju, koja je zapaljena 8. septembra 1993. godine (v. Alija Bejtić, "Banja Luka pod turskom vladavinom" /Dalje: Bejtić, *Banja Luka... o.c.*, /, *Naše starine I*, Sarajevo, 1953., str. 105-06 i Husedžinović, *Dokumenti... o.c.*, str. 130 i 578). Tokom četiri naredna stoljeća, ova hanedanska porodica je dala mnogo istaknutih ličnosti u javnom, kulturnom, vjerskom i političkom životu Bosne, među kojima su svakako bili najpoznatiji banjalučki mutesellim i muftija Abdulah Hifzi-efendi Đumišić, jedan od najbližih saradnika Husejn-kapetana Gradaševića, zapravo glavni duhovni predstavnik njegova pokreta (v. Ahmed S. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Sarajevo, 1996., str. 217) i njegov sin Mehmed Nazif Đumišić iz Banje Luke te kadije Muhamed-efendi Đumišić i sin mu Abdulkerim-efendi Đumišić iz Sarajeva. Ovaj posljednji bio je osnivač *Sim-zade* ili *Đumišića* ili *Drvenije* medrese u Sarajevu. Banjalučki i sarajevski Đumišići su dva ogranka jedne te iste porodice. Zato nije slučajno da su Abdulkerim iz Sarajeva i Abdulah Hifzi Đumišić iz Banje Luke ukopani u istom groblju pored Čokadži hadži Sulejmanove džamije u Sarajevu, u narodu poznate i pod nazivom *Jedileri* (v. Mujezinović, *Epigrafika... o.c.*, I, str. 448).
- 4 Od gore spomenutih 64 rukopisa 34 su nekompletna i predstavljaju samo kraće ili duže fragmente pojedinih djela. Dvadeset i devet rukopisa iz ove zbirke kataloški je obrađeno u šesnaestom svesku *Kataloga* rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke (v. Haso Popara, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, Svezak XVI /Dalje: Popara XVI), London-Sarajevo, 1429/2008., kat. br.: 8844, 8850, 8866, 8883-84, 8890-91, 8902, 8906, 8924, 8928, 8936, 8943, 8947, 8949, 8956, 8974-75, 8980, 8990, 9030, 9066, 9107, 9163-65, 9360 i 9369).

kreće od 150 do 600 godina⁵, dosta originalnih dokumenata na osmanskome jeziku iz XVII-XIX stoljeća i na njemačkom i bosanskom jeziku s kraja XIX i početka XX stoljeća, 740 pojedinačnih brojeva starih časopisa i 64 starije štampane knjige, među kojima i prvo izdanje prijevoda Kur'ana na naš jezik Miće Ljubibratića, sa posvetom prevodiočeve supruge Mare Muhamedu Đumišiću.

Nema sumnje da su ovi dokumenti, među kojima ima više fermana, berata, bujuruldija, hudždžeta, murasela, deftera, arzuhala, ilama, temessuka itd., od prvorazrednog značaja za izučavanje kulturne baštine i historije Banje Luke i šire Bosanske krajine u zadnja dva stoljeća osmanske vlasti na ovim prostorima. U njima se spominje više hiljada imena istaknutih ličnosti koje su igrale ključnu ulogu u vjerskom, političkom, vojnom, kulturnom i javnom životu onog vremena. Upravo u periodu iz koga potječu ovi dokumenti, Austrija je puna dva stoljeća preko Bosanske krajine nadirala u Bosnu, sve dok je 1878. godine nije okupirala. Koliko je cijelo ovo vrijeme Austrija nailazila na žilav otpor Krajišnika, najbolje pokazuje izjava generala Gideona Laudona⁶, koji je o odbrani bosanskih gradova u vrijeme *Dubičkog rata* (1787-91) rekao: *Upravo je nevjerovatno i nadmašuje svaku predodžbu koju bi čovjek sebi htio stvoriti kako su čvrsto građeni bosanski gradovi, kako se tvrdokorno Turci u njima bore i s kojom se lakoćom oni umiju iznova ušančiti kad im se razori jedna odbrambena linija; jedva ima tvrgjava, s kojom bi čovjek imao toliko posla, a svakom drugom narodu dade se laglje doskočiti.*⁷

U ovom radu predstaviti ćemo tri do sada nepoznata i neobjavljena arzuhala⁸ iz Banje Luke, otprilike iz istog perioda iz koga potječe i gore citirana Laudonova izjava, a koje su potpisale i svojim ličnim pečatima (prstenjacima) ovjerile preko 150 istaknutih ličnosti iz Banje Luke i nekoliko ličnosti iz Bosanske Gradiške, navodeći svoje ime i položaj koji su zauzimale.

5 Rukopis br. R-10282 (v. Popara, XVI, br. 8883, str. 52-53), prepisao je 'Alī ibn Hasan ibn 'Alī ibn 'Abdulkarim ad-Dağwī (iz Dadžve u Egiptu) poslije 800/1398., a rukopis br. R-10288 (v. Popara, XVI, br.8891, str. 77-79), 7. muharrema 842/1438. godine.

6 Laudon ili Loudon Gideon Ernest, austr. vojskovođa; r. 1717., u. 1790. godine. Rodom iz Livonije. Isprva rus. oficir, od 1742. u austr. vojsci. U ratu Austrije i Turske (1787-91) kao zapovjednik vojske u Hrvatskoj potukao Turke kod Dubice (1788) i zauzeo Novi, a 1789. Bosansku Gradišku. Preuzevši vrhovno zapovjedništvo na gl. bojištu, zauzeo Beograd i Smederevo (v. *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda*, 5, Zagreb, 1979., str. 51).

7 Vidi: Dr. Milan Prelog, *Povijest Bosne u doba osmanske vladave*, II dio (1739-1878), Sarajevo, bez god. izdanja, str. 17.

8 *Arzihal* (tur. عرضحال) - kolektivna predstavka, molba, žalba, peticija.

Zbog obimnosti teksta, kratak sadržaj arzuhala dali smo samo na bosanskom jeziku, a dešifrovana imena potpisnika, njihov položaj i tekst pečata i u originalu i u prijevodu na bosanski jezik,⁹ uz napomenu da nam ovdje nije bio cilj analiza sadržaja teksta samih arzuhala koliko imena i položaji njihovih potpisnika.

ARZUHAL I¹⁰

upućen bosanskom namjesniku¹¹ od strane alima, dobrih i pobožnih ljudi, imama, hatiba i vaiza banjalučkih džamija, kapetana, aga, oficira i vojnika svih rodova vojske banjalučke kapetanije i drugih uglednih građana Banje Luke, u kome objašnjavaju da je Mustafa-efendi, tadašnjem banjalučom naibu Sim-zade Omer-efendiji¹² oduzeo muraselu, koju mu je ranije bio izdao njegov

- 9 Zbog čestog izostavljanja tačaka na arapskim slovima u imenima potpisnika arzuhala, bilješkama o njihovom položaju i naročito sadržaju otisaka njihovih pečata, nije isključena mogućnost manjih previda u njihovom dešifrovanju.
- 10 Dokument je označen privremenim brojem A-277 u zbirci porodice Đumišić, a nalazi se u GH biblioteci.
- 11 Prema uvodnim riječima دولتو لغوينايتلو مرمحتلو سلطانم حضرتلريك دولت واقبال وسعادت واجلال ايله صاغ /Srećnom, blagonaklonom, milostivom, njegovoj ekscelenciji, mojem sultanu, neka je sretan, spokojan, blagoslovljen i zdrav.../, moglo bi se pomisliti da je arzuhal upućen samom sultanu. Međutim to je u ono vrijeme bio uobičajeni stil obraćanja namjesniku (v. Prof. M. Tayyib Gökbilgin, *Osmanlı Paleografiya ve Diplomatik Ilmi*, 2. Baskı, Istanbul, 1992., str. 105-06).
- 12 Hadži Sim-zade Omer-efendi je sin hadži Ibrahim-efendije, a unuk hadži Omer-efendije. Roden je krajem druge ili početkom treće decenije XVIII stoljeća. To zaključujemo po jednom dokumentu (v. br. A-275 iz Dumišića zbirke) koji je izdao banjalučki kadija Ali početkom rebiu-l-evvela 1157/1744. godine, a u kome se Sim-zade Omer-efendi navodi kao vekil (اشبو صاحبة الكتاب المستطاب مأوى قادين بنت مصطفى نام خاتون) (وكيل مسجلي عمر أفندي بن الحاج إبراهيم أفندي Me've, kćerke Mustafine (tj. udove ubijenog banjalučkog mutesellima Ali-bega Grošića). Iz jednog drugog dokumenta (v. br. A-631) se vidi da ga je, 4. ramazana 1177/1763. godine uz mehr od 12.000 akči, vjenčao banjalučki kadija hadži Muhamed-efendi sa Aišom, kćerkom nekog hadži Husejna. Njegovo ime spominje se i u više drugih dokumenata. Iz jednog od njih iz 1160/1747. godine se vidi da se pred kadijom Abdusamed-zadetom Mustafa-efendijom u Bosna-Brodu sporio sa svojom maćehom oko nasljedstva iza umrlog mu oca hadži Ibrahim-efendije (v. br. A-262). Bio je kadija u Čelebi-Pazaru (Rogatici), Banjoj Luci, Tešnju, Kamengradu i Bihaću. Sačuvana je i jedna njegova vakufnama od 20. muharema 1175/1761. godine, koja je sačinjena i ovjerena od strane banjalučkog kadije Ahmed-efendije. Pojavljuje se kao prepisivač i vlasnik nekih rukopisa (v. Salih Trako-Lejla Gazić, *Katalog rukopisa Orijentalnog instituta – lijepa književnost*, Sarajevo 1997., str. 114). Imao je sinove Ibrahim-efendiju i Hasan-efendiju. Ibrahima nalazimo kao prepisivača jednog rukopisa (v. Popara, XVI, 8902, str. 94), a Hasan je službovao kao

prethodnik Hasan-efendi, na osnovu koje je Omer-efendi vršio poslove vezane za podjelu ostavine vojnih lica i vođenje roznamedži knjiga (svakodnevni ulaz i izlaz). Oni tvrde da je Omer-efendi čestit i ugledan alim, da je završio stažiranje i da je trenutno na čekanju službe, te mole da mu se izda odgovarajući ferman¹³, kojim bi bio postavljen na položaj naiba u Banjoj Luci.

Slijede bilješke, imena, pečati i drugi podatci potpisnika arzuhala u originalu i prijevodu na bosanski jezik:

---

kadija u Banjoj Luci, gdje se potpisivao kao Hasan Hulusi. Hasan-efendijin sin, a Omer-efendijin unuk Atif-efendi nestao je u nekom pomorskom prepadu neprijatelja ili gusara. Proglašen je šehidom i umrlim na osnovu svjedočenja nekog Osmana, sina Abdulahova pred banjalučkim kadijom Muhamedom Seidom krajem mjeseca ramazana 1244/1830. godine. Pored kadije Muhameda Seida, na ovom dokumentu su se potpisali i naibi Mustafa Šukri i Hasan Nail te deset drugih svjedoka. Na Simzade Omer-efendijinom ličnom pečatu stoji natpis: *Bože, olakšaj poslove Omerove!* *Godina (1)171/1757-58.* (رَبِّ سَهِّلْ أُمُورَ عَمْرٍ ۱۷۱).

- 13 Nakon što su opisali problem, molitelji, na kraju arzuhala, od namjesnika ne traže bujuruldiju, već "ferman" izričajem: *امر وفرمان دولتو عنایتلو مرحمتلو سلطانم حضرتلرینکدر:* "odgovarajuće naređenje i ferman je u nadležnosti Njegova Veličanstva, mojega sretnog, blagonaklonog i milostivog sultana". Ovakav završetak je redovan u skoro svim arzuhalima (v. Vesna Miović, *Dubrovačka Republika u spisima namjesnika Bosanskog ejaleta i Hercegovackog sandžaka*, Dubrovnik, 2008., str. 24).

- 1
- Ono što se u njemu moli poželjno je i kod nas i kod svijeta.¹ ما فيه من المرام مقصود عندنا وعند الأنام
- Ja, siromah Ahmed, hatib u Husejn-efendi² Defterdarevoj džamiji.³ أنا الفقير أحمد الخطيب بجامع حسين أفندي دفترى
- (Pečat): Gospodaru, obaspi Svojom dobrotom Ahmeda! (مهر): لطفك مظهر اوله يا ربّ أحمد
- 2
- Vaš sluga blagosiljatelj⁴ Ebu Bekr, imam i hatib u hadži Daudovoj džamiji.⁵ العبداعي أبو بكر الامام والخطيب بجامع الحاج داوود
- (Pečat): O Ti koji si dovoljna zaliha Svome robu Ebu Bekru. (مهر): يا كافي المهمّات عبده أبو بكر
- 3
- Ono što se u njemu navodi, odgovara činjeničnom stanju. ما فيه من المقال موافق لحقيقة الحال
- Ja, siromah hadži Omer, imam i hatib.⁶ وأنا الفقير الحاج عمر الامام والخطيب
- (Pečat): Omere, smrt ti je dovoljan opominjač! (مهر): كفاك بالموت واعطا يا عمر!

- 1 Nekoliko prvih potpisnika napisalo je i po jednu sažetu izjavu, u prilog istinitosti sadržaja dokumenta.
- 2 U originalu umjesto Hasan stoji Husejn (حسين), a umjesto defterdar defteri (دفترى).
- 3 Riječ je o *Hasan-defterdarevoj* džamiji, poznatoj i pod imenom *Arnaudija*. Podigao je Hasan defterdar, ministar finansija Bosanskog ejaleta u doba Ferhad-paše Sokolovića, 1003/1594-95. godine. Alija Bejtić pretpostavlja da je ime *Arnaudija* dobila po tome što je njen osnivač, po porijeklu, najvjerojatnije, bio Arnaut. Džamija je bila pod kupolom i spadala je u red klasičnih islamskih spomenika. Po svojoj arhitekturi, podsjećala je na *Hasan-nazirovu*, *Aladžu* džamiju (1550-51) u Foči, *Ali-pašinu* (1560-61) i *Ferhad-begovu* džamiju (1561-62) u Sarajevu i druge (v. Mujezinović, *Epigrafika... o.c./*, Knjiga II, Sarajevo 1977., str. 210-13 i Bejtić, *Banja Luka... o.c.*, str. 112-13). *Hasan-defterdareva*, *Arnaudija* džamija u Banjoj Luci je minirana i do temelja srušena 7. maja 1993. godine u 3^h ujutro, za vrijeme policijskog časa (v. Husedžinović, *Dokumenti... o.c.*, str. 576-77).
- 4 Izraz العبد الذي koji je ovdje skraćeno napisan العبداعي prevodili smo kao "Vaš sluga blagosiljatelj", po uzoru na prijevod Hazima Šabanovića (v. Hazim Šabanović, *Turski izvori o srpskoj revoluciji 1804.*, Knjiga I, *Spisi carske kancelarije 1789-1804*, Beograd, 1956., str. 269).
- 5 *Daudija* ili *Medreska* džamija nalazila se na lijevoj obali Vrbasa, južno od potoka Crkvene. Zbog debele kamene munare narod ju je zvao još i *Kamenom* ili *Debelom* džamijom. Po svoj prilici, podigao ju je u XVI stoljeću Daud (ili Davud), osnivač istoimene medrese. Porušena je 1965. godine. (v. Mujezinović, *Epigrafika... o.c.*, II, str. 210 i Husedžinović, *Dokumenti... o.c.*, str. 451).
- 6 Potpisnik hadži Omer nije naveo u kojoj je džamiji bio imam i hatib.

4

Ono što je na ovom papiru napisano na dobrobit je i vjere i ljudi.

Siromah Ahmed, hatib u Kubad-aginoj džamiji.⁷

(Pečat): Bože, ispuni želju Ahmedovu!

ما هو المسطور في هذا القرطاس نافع
لأمر الدين والناس.

الفقيه أحمد الخطيب بجامع قباد اغا

(مهر): برآور الهي مراد أحمد

5

Ono što muslimani drže za lijepo, lijepo je i kod Boga.

Napisao hadži Mustafa, hatib u Sofi Mehmed-begovoj džamiji.⁸

(Pečat): Prava kuća je vječna kuća.

Bože, neka Muhammed bude zagovornik Mustafi. Godina (1)152/1739-40.⁹

ما رآه المسلمون حسنا فهو عند الله حسن

زبره الحاج مصطفى الخطيب بجامع صوفي
محمد بك

(مهر): دار الحق دار بقا الهي مصطفى

شفيح اوله محمد! (سنة) 152

6

Stvar je kako je u njemu rečeno, a imalo bi se još mnogo šta reći.

Hasan, imam u Arnaudiji džamiji.¹⁰

(Pečat): Odras božanske dobrote,

Njegov (Božiji) rob Hasan.

الأمر كما فيه بل هو زايد ممّا فيه

حسن الامام بجامع ارناؤديه

(مهر): مظهر لطف الهي عبده حسن

- 7 *Kubad-agina* ili *Džamija na stijeni* nalazila se na lijevoj obali Vrbasa. Podigao ju je u XVI stoljeću Kubad-aga, sin Abdulahov. On je imao veći zemljišni posjed u Gornjem Šeheru i vjerovatno je bio starosjedilac. Po imenu njegovog oca Abdulah, može se zaključiti da je bio konvertit. Spominje se među živima 1554. godine. U Banjoj Luci je bio na položaju vojvode (upravitelja policije). Džamija je porušena 1929-30. godine, pod izgovorom da je dotrajala (v. Bejtić, *Banja Luka... o.c.*, str. 94 i Husedžinović, *Dokumenti... o.c.*, str. 559-60).
- 8 *Sofi Mehmed-begova* džamija nalazila se u Gornjem Šeheru, na desnoj obali Vrbasa. Prema vakufnami iz prve dekade mjeseca safera 962/1554-55., podigao ju je bosanski namjesnik Sofi Mehmed-paša, neposredno nakon što je izvršio prijenos stolice bosanskog sandžaka iz Sarajeva u Banju Luku. Prvobitna džamija je imala visoku kupolu i vitku manaru. Izgled je promijenila krajem XVII stoljeća, kada je, kao i većina objekata Gornjeg Šehera, porušena prilikom upada austrijskih trupa. Obnavljana je 1781-82., 1937. i poslije zemljotresa 1969. godine. Kamena munara očuvala se sve do 1985. godine, kada je srušena i podignuta nova. Po jednom udubljenju ispod mahfila u narodu su je zvali i *Jama džamija*. Minirana je i do temelja srušena 4. juna 1993. godine (v. Husedžinović, *Dokumenti... o.c.*, str. 209-14 i 578).
- 9 Godina u pečatima označava godinu kada je vlasnik dao izraditi pečat, a ne godinu nastanka dokumenta.
- 10 Isto kao u bilješci pod br. 3, str. 74.

7
 Vaš sluga blagosiljatelj Mustafa, muderis i muallim-i sibjan.¹¹
 (Pečat): Bože, ostvari (želju) Mustafinu!

العبد الداعي الفقير مصطفى المدرّس
 ومعلّم صبيان
 (مهر): برآور الهي مصطفى

8
 To je tako i ja to svjedočim.
 Mustafa, hatib u hadži Alijinoj džamiji.¹²
 (Pečat): Božiji rob Mustafa.

ذلك كذلك وأنا شاهد على ذلك
 مصطفى الخطيب بجامع الحاج علي
 (مهر): بنده خدا مصطفى

9
 Kako je napisano tako je i potvrđeno.
 Ahmed Vaiz-zade, imam u Debagiji džamiji.¹³
 (Pečat): O Ti koji si dovoljna zaliha Svome robu Ahmedu.

ما فيه من التّحرير كما فيه من التّقرير
 أحمد واعظ زاده الامام بجامع دباغان
 (مهر): يا كافي المهمّات عبده أحمد

10
 Stvar je onakva kako je ovdje napisano i ja to svjedočim.¹⁴
 Ja, siromah Salih, imam u hadži Osmanovoj džamiji.¹⁵
 (Pečat): Bože, ostvari želju Salihovu!

الأمر كما حرّر فيه وأنا شا بما فيه
 وأنا الفقير صالح الامام بجامع الحاج عثمان
 (مهر): برآور الهي مراد صالح

- 11 Nije naveo u kojoj je medresi bio muderis niti u kome je mektebu podučavao djecu.
- 12 Sabira Husedžinović navodi da se u popisu iz 1604. godine *Hadži Salihova* džamija navodi kao mesdžid *Hadži Alije* i da ju je obnovio u XVII stoljeću hadži Salih. Kasnije je dobila naziv *Stupnička*, zbog toga što se stanovništvo ove mahale bavilo obradom ruja i kudelje pomoću stupa na Vervasu. (v. Husedžinović, *Dokumenti... o.c.*, str. 130).
- 13 *Debagija* ili *Tabačka* džamija nalazila se na lijevoj obali Vrbasa u Gornjem Šeheru. Bila je centar istoimene mahale, koja je naziv *Tabaci* dobila po obrtnicima koji su na obali Vrbasa štavili kožu. Slično je bilo i sa *Tabačkim* mesdžidom u Sarajevu. Džamija je bila sa drvenom munarom i zidovima od ćerpiča. Podignuta je u XVI stoljeću, a porušena je neposredno nakon Prvog svjetskog rata 1919. godine (v. Bejtici, *Banja Luka... o.c.*, str. 94 i Husedžinović, *Dokumenti... o.c.*, str. 558).
- 14 U originalu umjesto riječi شاهد stoji samo شا.
- 15 *Hadži Osmanova* ili *Talina* džamija, sa drvenom munarom i dosta visokim mihrabom sa pet redova stalaktita, nalazila se na Pobrđu, nedaleko od *Arnaudije* džamije. Nije tačno poznato kada ju je hadži Osman Đumišić (brat hadži Behram-efendije Đumišića) podigao, ali se pretpostavlja da je to bilo krajem XVI ili početkom XVII stoljeća. Naziv *Talina* džamija dobila je po narodnom junaku Tali Ličaninu, za koga postoji vjerovanje da je tu ukopan poslije pogibije u buni Krajišnika protiv zloglasnog valije Mehmedpaše Vuče (16. II - 16. III 1638). Zapaljena je 8. septembra 1993. godine, kada su joj izgorjeli krov, munara i trijem, a sjeverozapadni zid porušen (v. Mujezinović, *Epigra-*

11

Vaš blagosiljatelj, siromah hadži (Ebu) Bekr, hatib u Mustafa-pašinoj džamiji.¹⁶
(Pečat): Njegov (Božiji) rob Ebu Bekr.

الداعي الفقير الحاجّ (أبو) بكر الخطيب
بجامع مصطفى باشا
(مهر): عبده أبو بكر

12

Stvar je onakva kako je navedeno.
Ja, siromah Jusuf, hatib u Fethiji džamiji u Gradišci.¹⁷
(Pečat): Bože, ispuni želju Jusufovu!

الأمر كما ذكر فيه
وأنا الفقير يوسف الخطيب بفتحيه
درغردشقه
(مهر): برآور الهي مراد يوسف

fika... o.c., II, str. 216, Salih Sidki Hadžihuseinović, Muvekkit, *Povijest Bosne* /Dalje: Muvekkit/ I, Sarajevo, 1998., str. 316, Husedžinović, *Dokumenti... o.c.*, str. 130, 578 i 607).

- 16 *Mustafa-pašina* ili *Mustaj-pašina* džamija nalazila se u današnjoj Desnoj Novoseliji. Podigao ju je u zadnjoj deceniji XVII ili najkasnije u prvoj deceniji XVIII stoljeća Mustafa-beg Ferhadpašić-Sokolović, potomak Ferhad-paše Sokolovića, koji je najprije bio defter-čehaja, zatim bosanski alajbeg, kapetan i mutesellim banjalučki. Na položaju banjalučkog mutesellima ostao je duže vremena. Kako se u ratu protiv Austrije istakao kao junak, dobio je titulu paše. Godine 1708. imenovan je namjesnikom u Tripolisu. Iste godine premješten je u Bosnu i imenovan namjesnikom, ali je ubrzo umro (v. Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela* /Dalje, *Kreševljaković... o.c.*, I, Sarajevo, 1991., str. 294, Vedad Bišćević, *Bosanski namjesnici osmanskog doba (1463-1878)*, Sarajevo, 2006., str. 225-26 i Bejtović, *Banja Luka... o.c.*, str. 114). Porušena je 1955. godine (v. Husedžinović, *Dokumenti... o.c.*, str. 561).
- 17 Ovo je prvi potpisnik koji nije iz Banje Luke nego iz Gradiške. Po njenom imenu *Fethija* može se zaključiti da je to bila prva džamija koja je podignuta u Gradišci nakon što ju je 1537. (a prema Šabanoviću, v. *Bosanski pašaluk*, str. 180, 1535) godine osvojio Gazi Husrev-beg. Kada je 1660. godine u Gradišci boravio Evlija Čelebi, zabilježio je da je u njoj bilo dvadeset i šest islamskih bogomolja, od kojih se u osam klanja džuma namaz (v. Evlija Čelebi, *Putopis*, Sarajevo, 1979., str. 218-19). Međutim on po imenima navodi samo *Carevu* džamiju u tvrđavi i *Hadži Bekirovu* džamiju. *Fethija* je, najvjerojatnije, drugi naziv za *Carevu* džamiju, a *Careva* ili *Hunkarija* džamija je, opet, drugi naziv za džamiju sultana Sulejmana I Veličanstvenog (vl. 1520-66), u čije je doba podignuta. Prema razgovoru sa Besim-efendijom Šeperom, glavnim imamom Medžisa IZ u Gradišci, danas u Gradišci nema ni traga od te džamije niti ko zna da je postojala. Nije nam poznato kada je porušena. Zna se, međutim, da je tvrđava u Gradišci ponovo sagrađena za vrijeme kapetana Ibrahim-bega 1767-68. godine i da je na osnovu carskog fermana iz 1181/1767-68. godine iz Sarajeva upućeno 40 majstora dundera za izgradnju tvrđave u Gradišci (v. Muvekkit, II, str. 542).

- 13
- Stvar je kao što je rečeno i ja to svjedo-
čim. الأمر كذا وأنا شاهد بهذا
- Ja, siromah Omer, hatib u Gazanferiji.¹⁸ وأنا الفقير عمر الخطيب بقضنفرية
(Pečat): Božiji rob, Omer. (مهر): بنده خدا عمر
- 14
- Siromah Mustafa, imam u Omer-efen-
dijinoj džamiji.¹⁹ الفقيرمصطفى الامام بجامع عمر أفندي
(Pečat) Bože, ostvari želju Mustafinu! (مهر): برآور الهي مراد مصطفى
- 15
- Najsmjerniji rob hadži Jusuf, imam u
Kalauziji džamiji.²⁰ أضعف العباد الحاج يوسف الامام بجامع
(Pečat): Jusuf. قولاعوزيه
(مهر): يوسف
- 16
- To je tako i ja sam svjedok da je tako.
Ja, siromah Salih, imam u hadži
Omerovoj džamiji.²¹ ذلك كذلك وأنا شاهد بذلك
(Pečat): ... Salih, godina (1)131/1718-
19.²² وأنا الفقير صالح الامام بجامع عمر أفندي
(مهر): ... صالح (سنه) 131

18 *Gazanferija* džamija nalazila se u istoimenoj mahali, na desnoj obali Vrbasa, nasuprot *Daudije* džamije. Podigao ju je krajem XVI stoljeća Ferhad-pašin savremenik i potpisnik njegove vakufname, vojvoda i zaim Gazanfer. Na ratnim planovima iz vremena Bitke pod Banjom Lukom (1737) džamija je ucrtana kao masivni objekat sa kupolom, pa se može pretpostaviti da je bila izgrađena u stilu monumentalnih građevina XVI stoljeća. Kupola je stradala tokom ove ili neke kasnije bitke. Obnavljana je prije austro-ugarske okupacije 1878. Prije rušenja imala je nižu kamenu munaru. Minirana je i do temelja srušena 4. jula 1993. godine (v. Husedžinović, *Dokumenti... o.c.*, str. 429-30 i 578).

19 *Hadži Omerova* ili *Dolačka* džamija sa drvenom munarom (v. sliku: Madžida Bećirbegović, *Džamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1990., str. 123) nalazila se na lijevoj obali Vrbasa, istočno od *Ferhadije*. Podigao ju je hadži Omer u XVII stoljeću. Džamija je zbog dotrajalosti bila renovirana 1968-69. godine. Minirana je i zapaljena 9. septembra 1993. godine. Godinu dana kasnije, u septembru 1994. svi ostaci su joj odvezeni na smetlište (v. Husedžinović, *Dokumenti... o.c.*, str. 578 i 611).

20 *Kalauzija* džamija nalazila se na lijevoj obali Vrbasa u blizini *Hadži Omerove (Dolačke)* džamije. Podignuta je, najvjerojatnije, u XVII stoljeću, a srušena je u savezničkom bombardovanju 1944. godine. (v. Husedžinović, *Dokumenti... o.c.*, str. 559-60).

21 Isto kao u bilješki pod br. 19.

22 Na otisku se vidi samo dio pečata potpisnika na kome je čitljivo Salih i godina (1)131.

- 17
- Vaš sluga Husejn, kapetan u Banjoj Luci.²³
(Pečat): Husejn...²⁴
- بنده حسين قيودان بنالوقه
(مهر): حسين ...
- 18
- Vaš sluga Ibrahim, kapetan u Gradišci.²⁵
(Pečat): Neka je u miru Ibrahim!²⁶
Godina (1)156/1743.
- بنده ابراهيم قيودان غرادشقه
(مهر): سلام على ابراهيم (سنه) 156
- 19
- Vaš sluga Bahtijar, sertopi (zapovjednik tobdžija) u Banjoj Luci²⁷
(Pečat): Božiji²⁸ rob Bahtijar, sin Muhamedov.²⁹ Godina (1)158/1745.
- بنده بختيار سرطوبي بنا لوقه
(مهر): عبد الصمد بختيار بن محمد (سنه)
158

- 23 Husejna na položaju kapetana banjalučke kapetanije nalazimo 1157/1744. godine. On se, naime, na jednom dokumentu koji je izdao kadija Ali u prvoj dekadi mjeseca rebiu-l-evvela te godine u svojstvu svjedoka potpisao kao kapetan banjalučke kapetanije riječima: عمدة الأمجد والاکارم حسين بيك قيودان بنا لوقه (v. br. A-275 u Đumišića zbirci). Nije isključeno da je kapetan postao i ranije i da je na tom položaju naslijedio kapetana Mehmeda ili Muhameda, koji je tu službu vršio do 1736. godine. Kreševljakoviću ovaj dokumenat nije bio dostupan pa je napisao: "Između 1736. i 1762. nisam našao spomena ni jednom banjalučkom kapetanu. Godine 1762. tu službu vršio je Husejn..." (v. *Kreševljaković... o.c.*, str. 146). Kapetan Husejn je umro je 1763. godine i ukopan je u groblju kod *Majdanske džamije*. (v. Mujezinović, *Epigrafika... o.c.*, II, str. 221). Budući da je on potpisnik ovog arzuhala, sa sigurnošću se može tvrditi da *arzuhal* potječe najkasnije iz te godine. Isto tako, arzuhal nije mogao nastati prije 1163/1749-50. godine, jer ta godina stoji na pečatu jednog od njegovih potpisnika (v. potpisnika pod br. 33).
- 24 Veći dio pečata je otkinut, tako da je na njemu čitljivo samo ime Husejn.
- 25 Ibrahim-beg je sin kapetana Džine Kapetanovića, koga je 1739. godine, poslije Bitke pod Banjom Lukom, nakon što je Gradiška ponovo pripala Turskoj, Ali-paša Hekimoglu postavio za kapetana u Gradišci. Umro je poslije 1769. godine i ukopan je u Gradišci. (v. *Kreševljaković... o.c.*/ I, str. 146).
- 26 Budući da mu je bilo ime Ibrahim, on je kao moto za tekst na svome pečatu uzео 109. ajet sure *as-Sāffāt*.
- 27 *Tobdžije* su vršile službu po gradskim tabijama, a bilo ih je i po kulama i čardacima. Veće kapetanije, među koje je spadala i banjalučka, imale su po dva do tri džemata tobdžija. Njihovi zapovjednici zvali su se *topčage*, *topčibaše* ili *sertopi*. Zapovjednik tobdžija kapetanije u Banjoj Luci Bahtijar, sin Muhamedov nosio je titulu *sertopi* (v. *Kreševljaković... o.c.*, str. 34).
- 28 U originalu upotrijebljeno Božije ime الصمد koje spada u jedno od 99 lijepih Božijih imena (الأسماء الحسنی).
- 29 Ime محمد napisano sa tešdidom čitali smo kao Muhamed, a bez tešdida kao Mehmed.

- 20
- Vaš sluga Mehmed, aga II džemata
azapa³⁰, Banja Luka. (Bez pečata)
- بنده محمد عزبان ثاني بنا لوقه
- 21
- Vaš sluga Mehmed, aga IV džemata
azapa, Banja Luka.
(Pečat): Svoju stvar predajem Bogu.
Nema snage ni pomoći bez Boga.
Dovoljan mi je Bog. Divan li je On
zaštitnik! Njegov (Božiji) rob Mehmed.
- بنده محمد عزبان رابع بنا لوقه
(مهر): وَأَفْوُضُ أَمْرِي إِلَى اللَّهِ وَلَا حَوْلَ وَلَا
قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ حَسْبِيَ اللَّهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ عَبْدُهُ
مُحَمَّدٌ.
- 22
- Vaš sluga Ali, aga V džemata azapa,
Banja Luka.
(Pečat): Bože, ispuni želju Alijinu!
- بنده علي عزبان خامس بنا لوقه
(مهر): بِرَأْوَرِ الْهَيْ مَرَادِ عَلِيٍّ.
- 23
- Vaš sluga Davud, aga I džemata farisa³¹,
Banja Luka.
(Pečat): Bože, daj da Davudovi poslovi
budu uspješni! Godina (1)133/1720-
21.
- بنده داوود فارسان أول بنا لوقه
(مهر): عَمَلٌ تَا كَه مَوْفَقٍ أَوْلَهُ يَا رَبِّ دَاوُدَ
(سنه) 133
- 24
- Vaš sluga Salih, aga II džemata farisa,
Banja Luka.
(Pečat): Bože, ispuni želju Salihovu!
- بنده صالح فارسان ثاني بنا لوقه
(مهر): بِرَأْوَرِ الْهَيْ مَرَادِ صَالِحٍ.

30 *Azapi* su bili rod vojske čiji su pripadnici držali stražu po gradskim kapijama, mostovima, kulama i palankama. Bili su dosta brojni. U nekim kapetanijama bilo je i po deset džemata azapa. Ovaj rod vojske dijelio se na *buljuka* i *ode*. Na čelu svakog džemata azapa stajao je *azapaga*, a na čelu ode *odobaša* ili *seroda*. U kapetanijama Dubica, Banja Luka i Mostar bili su kapetani age prvog džemata ovih nefera (v. *Kreševljaković... o.c.*, str. 34 i Hazim Šananović, *Vojno uređenje Bosne od 1463. god. do kraja XVI stoljeća* /Dalje: Šabanović, *Vojno uređenje*/, Sarajevo, 1961., str. 216-17).

31 *Farisi* ili konjanici bili su glavni rod vojske po kapetanijama. Oni su bili detaširani po raznim mjestima i često su obilazili određena područja. Pored odlaska u rat, služili su i kao *tatari* i *poštari*, prenoseći službene vijesti. U nekim kapetanijama, kao što je banjalučka, bilo ih je i po deset džemata. Od svih rodova vojske farisi su bili najbolje plaćeni. Svaki faris imao je konja koga je sam izdržavao (v. *Kreševljaković... o.c.*, str. 34 i Šabanović, *Vojno uređenje... o.c.*, str. 218).

- 25
Vaš sluga Ibrahim, aga III džemata farisa, Banja Luka.
(Pečat): Oslonio sam se na svoga Stvoritelja. Ibrahim.
- بنده ابراهيم فارسان ثالث بنا لوقه
(مهر): توکلي على خالقي ابراهيم
- 26³²
Vaš sluga Muhamed, aga VI džemata farisa, Banja Luka.
(Pečat): Muhamede, budi zagovornik (kod Boga) svome sljedbeniku Muhamedu!
- بنده محمد فارسان سادس بنا لوقه
(مهر): يا محمد قيل شفاعت امتکدر محمد
- 28
Vaš sluga Ali, aga VII džemata farisa, Banja Luka.
(Pečat): Bože, podari Aliji slavu oba svijeta!
- بنده علي فارسان سابع بنا لوقه
(مهر): عزت دارين مظهر اوله يا رب علي
- 29
Vaš sluga Ibrahim, aga VIII džemata farisa, Banja Luka.
(Pečat): Neka je u miru Ibrahim!
- بنده ابراهيم فارسان ثامن بنا لوقه
(مهر): سلام على ابراهيم
- 30
Vaš sluga Ibrahim, aga džemata jemin đonlija³³, Banja Luka.
(Pečat): Bože, podari Ibrahimu sreću oba svijeta!
- بنده ابراهيم گوگليان يمين بنا لوقه
(مهر): دولت دارين مظهر اوله يا رب ابراهيم

32 Imena, potpisi i pečati 26. i 27. potpisnika, najvjerojatnije, zapovjednika IV i V džemata farisa su na dokumentu otkinuta.

33 *Donulije* ili *đonlije* su rod vojske koji je bio zastupljen u vrlo malom broju kapetanija. Kreševljakoviću su bile poznate jedino *đonlije* u Tešnju i Prijedoru. Iz sva tri ova arzuhala se vidi da ih je bilo i u Banjoj Luci. Prema Kreševljakoviću, *gönüllü* (گوگلی) su bili dobrovoljci, ali su u našim krajevima bili plaćeni. On navodi da je u tvrđavi Prijedor bio *gönülüjan jemin džemat* tj. džemat desnih donlija...” (v. *Kreševljaković... o.c.*, str. 37). Ne znamo na osnovu čega je *gönülüjan jemin* (گوگلیویان یمین) preveo kao džemat desnih donlija. Nama se čini da je ovaj prijevod pogrešan. Prije svega, ako su postojale desne donlije bilo bi za pretpostavku da su postojale i lijeve, a njih nigdje ne susrećemo. Budući da arapski izraz *jemin* (یمین) znači i zakletvu, nama bi mnogo bolji prijevod bio *džemat donlija pod zakletvom*. Ovome ide u prilog i objašnjenje Šemsettina Samija značenja riječi گوگلی u kome pod 2. kaže: *قرعه افرادندن اولمدیغی ویا قرعه سی اصابت ایتمدیکی*: (v. *Şemsettin Sami, Qamus al-a'lam*, /Dalje, Sami, *Qamus*/ Istanbul, 1317/1899, str. 1210). Prema Šabanoviću (v. *Vojno uređenje... o.c.*, str. 218), to je bila plaćenička vojska obavezna da čuva granice, varoši i kasabe, ali se javljaju i u

- 31
Vaš sluga Ibrahim, aga I džemata martoloza,³⁴ Banja Luka. (Pečat): Bože, daj da dočekam da stanem na Mekami Ibrahim i poljubim Crnu Kabu!
- بنده ابراهيم مارتلوسان اول بنا لوقه
(مهر): يارب باستان مقام ابراهيم وكعبه
سياه كريم (!)
- 32
Vaš sluga Husejn, aga martoloza u Banjoj Luci. (Pečat): Oslonio sam se na svoga Stvoritelja... Husejn.
- بنده حسين مارتلوسان بنا لوقه
(مهر): توکلي على خالقي ... (حسين)
- 33
Vaš sluga Ibrahim, čauš pomoćnika age tobdžija. (Pečat): Bože, ispuni želju Svoga roba Ibrahima! Godina 1163/1749-50.
- بنده ابراهيم چاوش وکيل طوبجي
(مهر): برآور الهي مراد عبده ابراهيم (سنه)
1163
- 34
(Pečat): Bože, ispuni želju Alijinu!³⁵
- بنده ابراهيم عزبان ثاني غرادشقه
- 35
Vaš sluga Ibrahim, aga II džemata azapa, Gradiška.³⁶

ratnim ekspedicijama kao teška kavaljerija na bojištima. Kao i u Prijedoru, i ove donlije u Banjoj Luci su pripadale džematu *jemin donlija*. Njihov džemat dijelio se na *buljuke*. Zapovjednici ovog roda vojske zvali su se *donluage* ili *donlage* i od toga je izvedeno prezime tešanjске porodice Đonlagić, čiji su preci sredinom XVIII stoljeća bili donlage (v. *Kreševljaković... o.c.*, str. 37).

34 *Martolozi* su po zlu glasu poznati kršćani koji su još u XV stoljeću služili u turskoj vojsci u pograničnim mjestima i često upadali u susjedne kršćanske zemlje i tamo harali i robili. Međutim martolozi su znali preći preko granice i tamo stupiti u kršćansku službu. Tamo su uvježbavani i otpremani u borbu protiv turskih martoloza. Prava služba martoloza je bila čuvanje puteva, naročito klanaca od razbojnika, slična službi derbenđija. Martolozi po kapetanijama u XVIII stoljeću su bili muslimani, ali, sigurno, nije tako bilo od početka ove institucije. U organizaciji kapetanije, martolozi su imali svoje džemate sa agom na čelu (v. *Kreševljaković... o.c.*, str. 37; Nedim Filipović, *Islamizacija u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 2008., str. 263-64 i Šabanović, *Vojno uređenje... o.c.*, str. 218).

35 Potpis i bilješka otkinuti. Ostao je jedino pečat sa imenom Ali i riječ deveti. Najvjerojatnije je ovaj Ali bio aga devetog džemata farisa.

36 Na dokumentu nedostaje pečat potpisnika.

- 36
 Vaš sluga Mehmed, ćehaja I džemata
 azapa, Banja Luka.³⁷
 (Pečat): Bože, ispuni želju
 Mehmedovu!
 بنده محمد كتخدا عزبان أول بنا لوقه
 (مهر): برآور الهي مراد محمد!
- 37
 Vaš sluga Muhamed, bajraktar I džema-
 ta azapa.³⁸
 (Pečat): Oslonio sam se na svoga
 Stvoritelja. Njegov (Božiji) rob
 Muhamed.
 بنده محمد علمدار عزبان أول
 (مهر): توکلي على خالقي عبده محمد.
- 38
 Vaš sluga Ali, čauš I džemata azapa.
 (Pečat): Bože, učini Alijine poslove
 uspješnim!
 بنده علي چاوش عزبان أول
 (مهر): ربِّ وفق أمور علي!
- 39
 Vaš sluga Abdulah, serde I džemata
 azapa.³⁹
 (Pečat): Njegov (Božiji) rob Abdulah.
 بنده عبد الله سردهء عزبان أول
 (مهر): عبده عبد الله
- 40
 Vaš sluga Husejn, bajraktar zapovjedni-
 ka tobdžija u Banjoj Luci.
 (Pečat): Bože, ispuni želju Husejnovu!
 بنده حسين... علمدار سرطوبي بنا لوقه
 (مهر): برآور الهي مراد حسين!
- 41
 Vaš sluga Ibrahim, serde VI džemata
 farisa.
 (Pečat): Bože, ispuni želju Ibrahimovu!
 بنده ابراهيم سردهء فارسان سادس
 (مهر): برآور الهي مراد ابراهيم!

- 37 Budući da je ćehaja kapetanov zamjenik, da se zaključiti da je banjalučki kapetan Husejn ujedno bio i aga (zapovjednik) prvog džemata azapa.
- 38 Samostalni agaluci i kapetanije i pojedini gradovi imali su svoje bajrake i bajraktare (*alemđare*). Bajraktar kapetanije je pripadao onome džematu kome je kapetan bio aga. Prema tome, kapetan Husejn je bio ujedno i aga prvog džemata azapa.
- 39 Zvanje *serde* (سرده) nismo pronašli ni u jednoj drugoj kapetaniji niti ga je Kreševljaković spomenuo u svome radu o kapetanijama. Najvjerovatnije je riječ o perzijskoj kovanici nastaloj od riječi سر (glava) i ده (deset), tj. zapovjednik desetine. Budući da su se organizacijski džemati dijelili na *buljuke* i *ode* i da je *oda* brojala 8-12 *nefera*, moguće je da se ovdje radi o ondašnjem perzijskom nazivu za *odobašu*. U svakom slučaju, ovdje se ne radi o izrazu za seoskog poglavicu koji se isto piše, ali drukčije čita (*serdih*).

- 42
Vaš sluga Husejn, ćehaja IV džemata farisa.
(Pečat): Bože, ispuni želju Husejnovu!
43
Vaš sluga Hasan, bajraktar II džemata azapa, Banja Luka. (Nedostaje pečat).
44
Vaš sluga Abdulah, serde I džemata farisa.⁴⁰
(Pečat): Njegov (Božiji) rob Abdulah.
45
Vaš sluga Ibrahim, bajraktar I džemata farisa.
(Pečat): Bože, ispuni želju Ibrahimovu!
46
Vaš sluga Ebu Bekr, serde VIII džemata farisa.
(Pečat): Njegov (Božiji) rob Ebu Bekr.
47
Vaš sluga Ali, ćehaja zapovjednika tobdžija u Banjoj Luci.
(Pečat): Bože, ispuni želju Alijinu!
48
Vaš sluga Mehmed, serde III džemata farisa.
(Pečat): Njegov (Božiji) rob Mehmed.
49
Vaš sluga Omer, serde I džemata farisa.
(Pečat): Bože, ispuni želju Omerovu!
50
Vaš sluga Salih, serde VII džemata farisa.
(Pečat): Bože, ispuni želju Salihovu!
51
Vaš sluga Ahmed, serde IV džemata farisa.
(Pečat): Nečitak.
- بنده حسين كتخدا فارسان رابع
(مهر): برآور الهي مراد حسين!
بنده حسن علمدار عزبان ثاني بنا لوقه
بنده عبد الله سردهء فارسان اول
(مهر): عبده عبد الله
بنده ابراهيم علمدار فارسان اول
(مهر): برآور الهي مراد ابراهيم!
بنده ابو بكر سردهء فارسان ثامن
(مهر): عبده ابو بكر
بنده علي كتخدا سرطويي ينا لوقه
(مهر): برآور الهي مراد علي
بنده محمد سردهء فارسان ثالث
(مهر): عبده محمد
بنده عمر سردهء فارسان اول
(مهر): برآور الهي مراد عمر
بنده صالح سردهء فارسان سابع
(مهر): برآور الهي مراد صالح
بنده احمد سردهء فارسان رابع
(مهر):

40 Ovaj potpisnik pojavljuje se dva puta, i to jednom kao serde prvog džemata azapa (v. pod br. 39) i ovdje kao serde prvog džemata farisa.

52	Vaš sluga Mustafa, serde I džemata azapa. (Pečat): Nečitak.	بنده مصطفی سردهء عزبان أول (مهر):
53	Vaš sluga Hasan, serde VIII džemata farisa. (Pečat): Nečitak.	بنده حسن سردهء فارسان ثامن (مهر):

ARZUHAL II¹⁴

upućen Visokoj Porti¹⁵ od strane alima, dobrih i pobožnih ljudi, imama, hatiba i vaiza banjalučkih džamija, mustahfiza banjalučke tvrđave, kapetana, aga, oficira i vojnika svih rodova vojske banjalučke kapetanije i drugih uglednih građana Banje Luke, u kome tvrde da se u ovom kadiluku ne poštuje zakon, da vlast svakodnevno uznemirava građane, neosnovano ih hapsi, progoni i zastrašuje, da vlada korupcija i da u tome učestvuju i naibi. Oni dalje tvrde da je Sim-zade hadži Omer-efendi, smijenjeni kadija sa položaja kadije u Tešnju, čestit, ugledan i pošten alim, te mole da mu se izda odgovarajući ferman, kojim bi bio postavljen na položaj naiba u Banjoj Luci.

Slijede bilješke, imena, pečati i drugi podatci potpisnika arzuhala u originalu i prijevodu na bosanski jezik:

- 14 Dokumentat se u Đumišića zbirci u GH biblioteci u Sarajevu vodi pod privremenim brojem A-8.
- 15 Za razliku od arzuhala pod br. I, koji je upućen bosanskom namjesniku, ovaj je upućen direktno na Visoku portu u Carigradu, što se nedvosmisleno vidi iz uvodnih riječi: *...عتبه عليه عدالت عنوان وسده سنیه سرده نشان لا زالت محفوفة بعنايت الملك المئان*: (v. Prilog br. 2). Budući da se radi o istom predmetu, izgleda da prvom arzuhalu nije udovoljeno, pa je upućen novi, kome je, po svoj prilici, udovoljeno, jer hadži Omera Sim-zadeta kasnije nalazimo na položaju kadije u Banjoj Luci.

1

Ono što vjernici drže za lijepo, lijepo je
i kod Boga.
Vaš sluga blagosiljatelj hadži Mehmed,
imam u Sofiji džamiji.¹
(Pečat): Bože, ispuni želju
Mehmedovu!

ما رآه المؤمنون حسنا فهو عند الله حسن
العبد الداعي الحاج محمد الامام بجامع
صوفيه
(مهر): برآور الهي مراد محمد!

2

Ko upućuje na dobro isto je kao da ga i
sam čini.
Vaš sluga blagosiljatelj Ahmed, imam u
Kubad-aginoj džamiji.²
(Pečat): Ahmed.

الدال على الخير كفاعله
العبد الداعي أحمد الامام بجامع قوباد اغا
(مهر) أحمد

3

Sve što je u njemu, bez sumnje je istina.
Vaš sluga blagosiljatelj Jusuf, imam u
Halil-pašinoj džamiji.³
(Pečat): O Stvoritelju, Koji si istinski Bog,
podari mi šest stvari:
znanje, radost, veselje,
iman, sigurnost i zdravlje!
Tvoj rob Jusuf.

كل ما يحويه حق لا ريب فيه
العبد الداعي يوسف الامام بجامع خليل پاشا
(مهر) اى بار خدا بحق هستي
شش چیزمرا مدد فرستي
علم وعمل و فراح رستي
ایمان و امان و تن درستي
بنده يوسف

1 Najvjerovatnije je riječ o *Sofi Mehmed-pašinoj* džamiji. (v. opširnije u bilješki pod br. 8, str. 75).

2 O *Kubad-aginoj* džamiji ili *Džamiji na stijeni* vidi opširnije u bilješki pod br. 7, str. 75.

3 U našoj nauci do sada nije bilo poznato da je u Banjoj Luci postojala *Halil-pašina* džamija. Njeno postojanje naslućuje jedino Sabira Husedžinović u svojim *Dokumentima opstanka* (v. str. 147-48), gdje kaže: "Zanimljiv je podatak da su u blizini *Halil-pašinog* turbeta, na prostoru između Gornjeg i Donjeg Šehera, otkriveni temelji nekog većeg objekta. Pretpostavlja se da je to bila džamija ovog bosanskog namjesnika, ali to nije istraženo..." Autorica zatim navodi da je na karti iz 1785. ("Plan tvrđave Banje Luke sa okolinom" iz 1785.) u blizini turbeta ucrtana velika džamija, čija osnova ima osmougaoni oblik. Sada, kada imamo i dokumenat da je u Banjoj Luci postojala *Halil-pašina* džamija, nema nikakve sumnje da je ona bila u blizini njegova turbeta. *Halil-pašine* mahale nema u popisu banjalučkih mahala iz 1851. godine, a koji se čuva u Arhivu Bosne i Hercegovine (v. Bejtić, *Banja Luka... o.c.*, str. 115).

Halil-paša je porijeklom iz Livče polja kod Bosanske Gradiške. Bio je oženjen kćerkom sultana Murata III (vl. 1574-1595) i badženog Ibrahim-paše Bosanca, koji je za vrijeme Murata III bio na položaju velikog vezira. Halil-paša je na položaju bosanskog beglerbega sa sjedištem u Banjoj Luci bio poslije Ferhad-paše Sokolovića (1589-90). Kasnije je nekoliko godina uzastopno bio *kapudan* (admiral) turske mornarice. Umro

- 4
- Ono što se u njemu navodi, odgovara činjeničnom stanju. ما فيه من المقال موافق لحقيقة الحال
- Vaš sluga blagosiljatelj Abdulah, imam u Hadžibabinoj džamiji.⁴ العبد الداعي عبد الله الامام بجامع حجي بابا
- (Pečat): Stvoritelju, obaspi Abdulaha Svojim zadovoljstvom! (مهر) رضا جوى حضرت باري عبد الله
- 5
- Nema sumnje da je tačno ono što je u njemu napisano. ما هو المحرّر فيه مقرّر لا ريب فيه
- Vaš sluga blagosiljatelj Omer, hatib u Hunkariji džamiji.⁵ العبد الداعي عمر الخطيب بجامع حنكاريه
- (Pečat): Omer. (مهر): عمر

je u Banjoj Luci u zadnjoj deceniji XVI stoljeća, a ukopan je na pola puta iz Donjeg u Gornji Šeher, gdje mu je podignuto turbe. Turbe je u tlocrtu imalo osmougona oblik i bilo je presvedeno kupolom. U turbetu su se nalazila dva sarkofaga, od kojih je jedan bio njegov, a drugi njegovog bajraktara (*alemdara*). Poznato je da je Halil-paša u selu Lijevče podigao džamiju i da je navedeno selo uvakufo za svoju džamiju (v. Bejtić, *Banja Luka... o.c.*, str. 108-09, Mujezinović, *Epigrafika... o.c.*, II, str. 217). Kada je Halil-pašina džamija u Banjoj Luci porušena, nije nam poznato. U svakom slučaju, moralo je to biti prije 1851. godine. Halil-pašino turbe minirano je i srušeno 15. decembra 1993. godine. Na sreću, njegov sarkofag je ostao čitav (v. Husedžinović, *Dokumenti... o.c.*, str. 609).

- 4 *Hadžibabina, hadži Husejinova* ili *Šarena* džamija nalazila se na lijevoj obali Vrbasa, u predjelu Gornjih Hiseta, na putu iz Gornjeg u Donji Šeher. Podigao ju je hadži Husejn 1026/1617. godine. Strop džamije i musandere bili su lijepo izrezbareni i dekorisani pa je zbog toga prozvana *Šarenom* džamijom. Natpis na džamiji bio je na perzijskom jeziku, što je kod nas prava rijetkost (v. Bejtić, *Banja Luka... o.c.*, str. 103 i Mujezinović, *Epigrafika... o.c.*, II, str. 215-16). Porušena je 1959. godine (v. Husedžinović, *Dokumenti... o.c.*, str. 561).
- 5 *Careva, Hunkarija* ili *Sultan-Sulejmanova* džamija podignuta je odmah po dolasku Turaka 1528. godine u Gornjem Šeheru. Kada je, kasnije, u blizini podignuta druga džamija *Hunkarija* je prozvana *Starom* ili *Atik* džamijom. Obnavljali su je Elči Ibrahim-paša (1116/1705) i Sirri Selim-paša (1240/1824-25). Porušena je 1957. godine i na njenom mjestu uklovljeni su kablovi visećeg mosta (v. Bejtić, *Banja Luka... o.c.*, 93-94, Mujezinović, *Epigrafika... o.c.*, II, str. 194-95 i Husedžinović, *Dokumenti... o.c.*, str. 561).

- 6
- Ono što sadržava dokumenat u duhu je Šerijata i istine. ما يحويه الكتاب موافق للشَّرع والصَّواب.
- Vaš sluga blagosiljatelj Ali, imam u Hunkariji džamiji.⁶ العبد الدَّاعي علي الامام بجامع حنكاربه
- (Pečat): Božiji rob Ali. (مهر): بنده خدا علي
- 7
- Kažem kao što su drugi rekli i nikada neću prestati govoriti istinu. كما قالوا أقول وعن الحقِّ لا أزول
- Vaš sluga blagosiljatelj Husejn, imam u hadži Salihovoj džamiji.⁷ العبد الدَّاعي حسين الامام بجامع الحاج صالح
- (Pečat): Hvala Bogu koji je dao da se zovem Husejn. (مهر): ددنلرم ويره خدا مرادم بحمد الله كه حسين اولدي ادم
- 8
- Oni istinu govore i pravo zbore. قولهم حقَّ ومقالهم صدق
- Vaš sluga blagosiljatelj Ali, imam u Medhi-begovoj džamiji.⁸ العبد الدَّاعي علي الامام بجامع مهدي بك
- (Pečat): Božiji rob Ali. (مهر): بنده خدا علي
- 9
- Milostivima će se Bog smilovati. الرَّاحمون يرحمهم الله
- Vaš sluga blagosiljatelj Sulejman, imam i hatib u džamiji Daudiji.⁹ العبد الدَّاعي سليمان الامام والخطيب بجامع داوديه
- (Pečat): Bože, ispuni želju Sulejmanovu! (مهر): برآور الهي مراد سليمان

6 Ibid.

7 *Hadži Salihova, Salihija* ili *Stupnička* džamija nalazila se na desnoj oblali Vrbasa uzvodno od *Gazanferije*, a nasuprot *Hadžibabine* džamije na lijevoj strani Vrbasa. Podigao ju je ili obnovio hadži Salih u XVII stoljeću. Džamija je bila dotrajala pa je poslije Drugog svjetskog rata temeljno renovirana. Spaljena je 9. septembra 1993. godine kada su joj izgorjeli krov i munara, a zidovi teško oštećeni (v. Husedžinović, *Dokumenti... o.c.*, str. 130 i 561).

8 *Mehdi-begova* džamija ili *džamija na Hisetima* nalazila se u Donjem Šcheru na lijevoj obali Vrbasa. Podigao ju je Mehdi-beg u XVI stoljeću. Minirana je i potpuno srušena 3. jula 1993. godine (Vidi: Husedžinović, *Dokumenti... o.c.*, str. 578).

9 Isto kao i u bilješci pod br. 5, str. 74.

10

Ovo je od koristi i za vjeru i za svijet,
naročito za siromašne i nemoćne.

Vaš sluga blagosiljatelj Hasan, imam u
džamiji defterdara Husejn-efendije.¹⁰

(Pečat): Bože, ispuni želju Sulejmanu!

هذا نافع للدين والدنيا سِما للفقراء
والضعفاء

العبد الداعي حسن الامام بجامع دفتردار
حسين أفندي

(مهر): برآور الهي مراد سليمان

11

Poznato mi je ovo što je u njemu i svje-
dočim da je tačno sve što se u njemu
navodi.

Vaš sluga blagosiljatelj Osman, imam i
hatib u džamiji Ferhadiji.¹¹

(Pečat): Božiji rob Osman.

أحاط علمي بما فيه وأنا شاهد لكل ما يحويه

العبد الداعي عثمان الامام والخطيب بجامع
فرهاد

(مهر): بنده خدا عثمان

10 Vidi opširnije u bilješci pod br. 3, str. 74, uz napomenu da je i u ovom dokumentu kao i u prethodnom ime defterdara Hasan-efendije napisano kao Husejin. Na osnovu toga može se zaključiti da je njegovo pravo ime bilo Husejn, a ne Hasan, kako se u našoj literaturi navodi. Svakako, imami njegove džamije prije blizu 250 godina su bolje znali kako mu je bilo pravo ime. Do pogrešnog čitanja imena dolazilo je i kod mnogih drugih ličnosti, naročito imena Mehmed i Muhamed. Tako se ime bosanskog namjesnika Mehmed-paše Kukavice iz Foče (namjesnika Bosne 1116/1752-1169/1755 i 1171/1757-1173/1759) u našoj literaturi redovno navodi kao Mehmed, a ne Muhamed. Do ovoga je došlo pod utjecajem Turaka, koji svako ime محمد čitaju kao Mehmed. Najbolji dokaz da je Kukavici bilo ime Muhamed jeste činjenica da je svoje ime محمد u bilješkama o uvakufljenju rukopisa za svoje medrese u Travniku i Foči svojom rukom svaki put napisao sa tešdidom. Većina njegovih rukopisa iz Travnika danas se čuva u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu i na svima stoji ime Muhamed. Osim toga, i na njegovom pečatu stoji ime Muhamed a ne Mehmed. Kao dokaz, citirat ćemo njegovu vlastoručnu bilješku krupnim slovima cijelom dužinom gornje margine na listovima 1b-2a u rukopisu br. R-8468 u kojoj stoji (وقفت هذه النسخة لله العلي الأعلى وأنا الفقير) (الحاج محمد يسر الله له من الخير ما يشاء) (وما توفيقى إلا بالله عليه توكلت واليه أنيب عبده الحاج محمد) . Interesantno je da je i Riza-ef. Muderizović u svome radu pod naslovom *Nekoliko muhurova bosanskih valija*, njegovo ime pročitao kao Mehmed (v. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, Svezak 1 i 2, Sarajevo, januar-juni 1916., str. 13).

11 *Ferhadija* džamija se nalazila na prostoru između tvrđave Kastel, rijeke Vrbasa i potoka Crkvene i predstavljala je jedno od najuspjelijih ostvarenja islamske arhitekture u XVI stoljeću na našem tlu. (v. Bejti, *Banja Luka... o.c.*, str. 97-100 i Mujezinović, *Epigrafika... o.c.*, II, str. 197-200). Podigao ju je posljednji bosanski sandžakbeg i prvi beglerbeg Ferhad-paša Sokolović 987/1579. godine iz sredstava od 30.000 dukata koje je kao otkupninu dobio za oslobađanje habzburškog grofa Engelharda. Teže je oštećena u savezničkom bombardovanju za vrijeme Drugog svjetskog rata, a njena

- 12
 Nema sloge među vjericima dok se
 svačije pravo ne ispoštuje.
 Vaš sluga blagosiljatelj Muhamed,
 imam u džamiji Gazanferiji.¹²
 (Pečat): Bože, ispuni želju
 Muhamedovu!
- 13
 Vaš sluga Mustafa, kapetan i aga I dže-
 mata azapa.¹³
 (Pečat): Prah pod nogama ponosa svijeta
 (tj. Muhameda) Mustafa.
- 14
 Vaš sluga Hasan, aga II džemata azapa.
 (Pečat): Bože, daj da Hasanovi poslovi
 budu uspješni!
- 15
 Vaš sluga Ahmed, aga IV džemata
 azapa.
 (Pečat): Bože, ispuni želju Ahmedovu!
- 16
 Vaš sluga Ali, aga V džemata azapa.
 (Pečat): Oslonio sam se na Boga.
- لا يقع اتفاق المؤمنين إلا على الحق أجمعين
 العبد الداعي محمد الامام بجامع غضنفرية
 (مهر): برآور الهي مراد محمد
 بنده مصطفی قیودان عزیزان اول
 (مهر): خاک پای فخر عالم مصطفی
 بنده حسن عزیزان ثانی
 (مهر): رب وفق امور حسن
 بنده أحمد عزیزان رابع
 (مهر): برآور الهي مراد أحمد
 بنده علي عزیزان خامس
 (مهر): توكلت على الله

munara do šerefe srušena je u zemljotresu 27. oktobra 1969. godine. Njenu restauraciju, uključujući i unutrašnju dekoraciju, izveo je Zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa BiH 1972-75. godine. Minirana je u noći između 6. i 7. maja 1993. godine u 3^h ujutro, za vrijeme policijskog sata. I pored eksplozije koja je potpuno srušila džamiju, munara je ostala uspravna. Sljedeće noći (8. maja) munara je ponovo minirana i prilikom eksplozije čitava dignuta u zrak, okrenula se i pala, te se poslije toga raspala (v. Husedžinović, *Dokumenti... o.c.*, str. 222-274 i 577).

12 Vidi opširnije u bilješci pod br. 18, str. 78.

13 Mustafa-beg je na položaju kapetana banjalučke kapetanije naslijedio kapetana Husejna koji je umro 1177/1763. godine (Vidi bilješku pod br. 23, str. 79). Na tom položaju je bio sve do pred kraj XVIII stoljeća, jer se njegovo ime nalazi u jednom popisu aga banjalučke kapetanije sa oznakom plaća pojedinih džemata. Prema toj listi njegova godišnja plaća je iznosila 114.263 akče (v. *Kreševljaković... o.c.*, I, str. 146-47). Budući da se imena skoro svih ovih aga, kao potpisnika, nalaze i na ovom arzuhalu, može se sa sigurnošću tvrditi da i on potječe iz približno istog vremena.

- 17
Vaš sluga Ali, aga I džemata farisa.
(Pečat): Ponizni Ali na rajskom vrelu
Kevser.¹⁴ God. 1180/1766. بندہ علي فارسان أول
(مهر): خاك ساره في كوثر علي (سنه) 1180
- 18
Vaš sluga Mustafa, aga II džemata farisa.
(Pečat): Mustafa, god. (1)177/1763. بندہ مصطفی فارسان ثاني
(مهر): مصطفى (سنه) 177
- 19
Vaš sluga Ali, aga III džemata farisa.
(Pečat): Bože, učini uspješnim... Aliji! بندہ علي فارسان ثالث
(مهر): يا ربّ وفّق... علي
- 20
Vaš sluga Ali, aga IV džemata farisa.
(Pečat): Odras božanske dobrote,
Njegov rob Ali. بندہ علي فارسان رابع
(مهر): مظهر لطف الهي عبده علي
- 21
Vaš sluga Mustafa, aga V džemata farisa.
(Pečat): Mustafa, god. 1188/1774-75. بندہ مصطفی فارسان خامس
(مهر): مصطفى (سنه) 1188
- 22
Vaš sluga Mustafa, aga VI džemata farisa.
(Pečat): Mustafa.¹⁵ بندہ مصطفی فارسان سادس
(مهر): مصطفى
- 23
Vaš sluga Ali, aga VII džemata farisa.¹⁶
(Pečat): Ponizni Ali na rajskom vrelu
Kevser. God. 1180/1766. بندہ علي فارسان سابع
(مهر): خاك ساره في كوثر علي (سنه) 1180
- 24
Vaš sluga Ibrahim, aga VIII džemata
farisa. بندہ ابراهيم فارسان ثامن
(Pečat): Odras božanskog svjetla
Ibrahim. (مهر): مظهر نور الهي ابراهيم

14 Riječ خاك سار je perzijski izraz za poniznog i skrušenog (v. Б. В. Миллер, *Персидско-русский словарь*, Moskva, 1960., str. 185) a Kevser (كوثر) rajsko vrelo sa koga će piti hazreti Alija (v. Sāmī, *Qāmūs... o.c.*, str. 1190).

15 Iako nose isto ime Mustafa, age V i VI džemata farisa su različite osobe. To se jasno vidi iz oblika i veličine otiska njihovih pečata.

16 Aga I i VII džemata farisa je jedna te ista osoba. To se vidi i po imenu i po potpuno istom pečatu.

25	Vaš sluga Halil, aga IX džemata farisa. (Pečat): Božiji rob Halil.	بنده خليل فارسان تاسع (مهر): بنده خدا خليل
26	Vaš sluga Jusuf, aga I džemata martoloza. (Pečat): Božiji rob Jusuf.	بنده يوسف مارتلوسان أول (مهر): بنده خدا يوسف
27	Vaš sluga Hasan, aga II džemata martoloza. (Pečat): Božiji rob Hasan.	بنده حسن مارتلوسان ثاني (مهر): بنده خدا حسن
28	Vaš sluga Ali, aga mustahfiza ¹⁷ u kuli. ¹⁸ (Pečat): Božiji rob Sulejman. ¹⁹	بنده علي مستحفظان قلعه (مهر): بنده خدا سليمان
29	Vaš sluga Salih, aga džemata jemin donlija. (Pečat): Božiji rob Salih.	بنده صالح گوگلیان يمين (مهر): بنده خدا صالح
30	Vaš sluga Mehmed, novi dizdar tvrđave. (Pečat): Mehmed.	بنده محمد دزدار جديد (مهر): محمد
31	Vaš sluga Hasan, aga džemata novih džebedžija ²⁰ (Pečat): Božiji rob Hasan.	بنده حسن جبه جيان جديد (مهر): بنده خدا حسن

17 *Mustahfizi* su bili rod vojske po gradovima, čija je služba bila vezana uz grad i opkop ili šarampov oko grada. Njih treba razlikovati od *mustahfiza* koji su vršili istu službu, ali kojima su zapovijedali dizdari. *Mustahfizi* kapetanije su primali plaću, a mustahfezi kojima je zapovijedao dizdar uživali su manja lena, gedik-timare, te su spadali u spahije. Prihod tih timara je iznosio 700-1400 akči i rijetko su prelazili taj iznos (v. *Kreševljaković... o.c.*, I, str. 35)

18 Isti ovaj aga, sa godišnjom plaćom od 61.610 akči, nalazi se i u popisu koji navodi Kreševljaković (v. str. 148)

19 Zanimljivo je napomenuti da u potpisu ovog age stoji ime Ali, a u pečatu Sulejman.

20 *Džebedžije* su se brinule o čuvanju municije i prenošenju iz grada u grad i na ratište. Njih nije bilo mnogo i ne zna se da li ih je imala svaka kapetanija. Služba im je bila vezana za gradove, jer su baruthane i skladišta bila u samim gradovima. Zapovijedale su im *džebedži-age* ili *džebedži-baše*. Po starom običaju, u rat je išao svaki šesti džebedžija (v. *Kreševljaković... o.c.*, I, str. 36).

- 32
Vaš sluga Jusuf, aga džemata mustahfiza kod mosta i opkopa.
(Pečat): Bože, daj da Jusufovi poslovi budi uspješni!
- بنده يوسف مستحفظان جسر خندق
(مهر): عمل تاكه موفق اوله يا رب يوسف
- 33
Vaš sluga Abdulah, aga džemata novih džebedžija
(Pečat): Abdulah, god. (1)189/1775-86.
- بنده عبد الله جبه جيان جديد
(مهر): عبد الله (سنه) 189
- 34
Vaš sluga Mehmed, aga džemata novih mustahfiza tvrđave Kastel.
(Pečat): Božiji rob Mehmed, god. 1167/1753-54.
- بنده محمد مستحفظان كاستر جديد
(مهر): بنده خدا محمد (سنه) 1167
- 35
Vaš sluga Hasan, ćehaja I džemata azapa.
(Pečat): Božiji rob Hasan.
- بنده حسن كنتخدا عزبان اول
(مهر): بنده خدا حسن
- 36
Vaš sluga hadži Ebu Bekr, bajraktar.
(Pečat): Odras božanske dobrote. Njegov (Božiji) rob Ebu Bekr.
- بنده الحاج أبو بكر علمدار
(مهر): مظهر لطف الهي عبده أبو بكر
- 37
Vaš sluga Hasan, čauš.
(Pečat): Odras božanske dobrote Hasan. Godina 1180/1766-67.
- بنده حسن چاوش
(مهر): مظهر لطف الهي حسن (سنه) 1180
- 38
Vaš sluga Mehmed, ćehaja.
(Pečat): Bože, ispuni želju Mehmedovu!
- بنده محمد كنتخدا
(مهر): برآور الهي مراد محمد
- 39
Vaš sluga Ali, ćehaja (Nama pečata).
- بنده علي كنتخدا
- 40
Vaš sluga Ibrahim, ćehaja.
(Pečat): Bože, ispuni želju Ibrahimovu!
- بنده ابراهيم كنتخدا
(مهر): برآور الهي مراد ابراهيم
- 41
Vaš sluga Kasim, ćehaja.
(Pečat): Bože, ispuni želju Kasimovu!
- بنده قاسم كنتخدا
(مهر): برآور الهي مراد قاسم

<p>Vaš sluga Ahmed, ćehaja. (Pečat): Bože, ispuni želju Ahmedovu!</p>	<p>42</p>	<p>بندہ احمد کتخدا (مهر): برآور الہی مراد احمد</p>
<p>Vaš sluga Husejn, ćehaja. (Pečat): Bože, ispuni želju Husejnovu!</p>	<p>43</p>	<p>بندہ حسین کتخدا (مهر): برآور الہی مراد حسین</p>
<p>Vaš sluga Jusuf, ćehaja. (Pečat): Bože, ispuni želju Jusufovu!</p>	<p>44</p>	<p>بندہ یوسف کتخدا (مهر): برآور الہی مراد یوسف</p>
<p>Vaš sluga Mustafa, bajraktar. (Pečat): Oslonio sam se na svoga Stvoritelja. Njegov (Božiji) rob Mustafa.</p>	<p>45</p>	<p>بندہ مصطفیٰ علمدار (مهر): توکلی علی خالقی عبده مصطفیٰ</p>
<p>Vaš sluga Mehmed, bajraktar. (Pečat): Mehmed.</p>	<p>46</p>	<p>بندہ محمد علمدار (مهر): محمد</p>
<p>Vaš sluga Osman, bajraktar. (Pečat): Bože, daj da poslovi Osmanovi budu uspješni!</p>	<p>47</p>	<p>بندہ عثمان علمدار (مهر): عمل تا کہ موفق اوله یا رب عثمان</p>
<p>Vaš sluga Omer, bajraktar. (Pečat): Oslonio sam se na svoga Stvoritelja, Njegov (Božiji) rob Omer.</p>	<p>48</p>	<p>بندہ عمر علمدار (مهر): توکلی علی خالقی عبده عمر</p>
<p>Vaš sluga Hasan, bajraktar. (Pečat): Božiji rob Hasan.</p>	<p>49</p>	<p>بندہ حسن علمدار (مهر): بندہ خدا حسن</p>
<p>Vaš sluga Ahmed, bajraktar. (Pečat): Božiji rob Ahmed.</p>	<p>50</p>	<p>بندہ احمد علمدار (مهر): بندہ خدا احمد</p>
<p>Vaš sluga Hasan, serde prvog džemata.²¹ (Pečat): Božiji rob Hasan.</p>	<p>51</p>	<p>بندہ حسن سرده اول (مهر): بندہ خدا حسن</p>
<p>Vaš sluga Ibrahim, serde. (Pečat): Bože, spasi kao što si spasio Ibrahima! Amin!</p>	<p>52</p>	<p>بندہ ابراهیم سرده (مهر): صون صمدده همین اوله ابراهیم آمین!</p>

21 Nije naveo koga roda vojske.

- 53
Vaš sluga Ebu Bekr, serde. بنده أبو بكر سرده
(Pečat): Ebu Bekr, god. (1)188/1774-
75. (مهر): أبو بكر (سنه) 188
- 54
Vaš sluga Muhamed, serde. بنده محمّد سرده
(Pečat): Muhamed koji se nada Božijoj
milosti. (مهر): راجي لطف الهي محمّد
- 55
Vaš sluga Ali, serde. بنده علي سرده
(Pečat): Odras božanske dobrote,
Njegov (Božiji) rob Ali. (مهر): مظهر لطف الهي عبده علي
- 56
Vaš sluga Ahmed, serde. بنده أحمد سرده
(Pečat): Oslonio sam se na svoga
Stvoritelja, Njegov (Božiji) rob Ahmed. (مهر): توکلي على خالقي عبده أحمد
- 57
Vaš sluga Osman, serde. بنده عثمان سرده
(Pečat): Bože, daj da poslovi Osmanovi
budu uspješni!²² (مهر): عمل تا که موفق اوله يا رب عثمان
- 58
Vaš sluga hadži Osman, serde. بنده الحاج عثمان سرده
(Pečat): Božiji rob Osman. (مهر): بنده خدا عثمان
- 59
Vaš sluga Ali, serde. بنده علي سرده
(Pečat): Ponizni Ali na rajskom vrelu
Kevser. Godina 1180/1766.²³ (مهر): خاك ساره في كوثر علي (سنه) 1180
- 60
Vaš sluga Husejn, serde. بنده حسين سرده
(Pečat): Bože, ispuni želju Husejnovu! (مهر): برآور الهي مراد حسين

22 Potpisao se i kao bajraktar (v. pod brojem 47)

23 Ovaj Ali potpisao se na tri mjesta, kao aga I džemata farisa (v. pod br. 17), kao aga VII džemata farisa (v. pod br. 23) i ovdje kao serde.

ARZUHAL III¹⁶

upućen bosanskom namjesniku¹⁷ od strane šejhova, alima, dobrih i pobožnih ljudi, imama, hatiba i vaiza banjalučkih džamija, mustahfiza banjalučke tvrđave, kapetana, aga, oficira i vojnika svih rodova vojske banjalučke kapetanije i drugih uglednih građana Banje Luke u vezi sa sporom sa Dervišom Abdulah-begom¹⁸ i Mustaj-begom¹⁹ iz Jajca oko ubiranja godišnje berive (mevadžiba za plaće osoblja banjalučke kapetanije) od odžakluk-timara u Kobašu i prihoda od neke mukate i baštine. Oni u arzuhalu navode da je još prije pet godina kadija u Travniku potvrdio da Derviš Abdulah-beg i Mustaj-beg banjalučkoj kapetaniji duguju 4.840 esedi groša, da taj dug nisu isplatili, da su na prevaru iz Carigrada isposlovali berat²⁰ i uzurpirali mukatu u Kobašu, te na kraju mole da se njihov berat stavi van snage i izda drugi kojim bi se potvrdilo pravo banjalučkog kapetana na mukatu u Kobašu.²¹

Slijede bilješke, imena, pečati i drugi podatci potpisnika arzuhala u originalu i prijevodu na bosanski jezik:

16 Dokument se u GH biblioteci u Sarajevu vodi pod privremenim brojem A-102 u Đumišića zbirci.

17 Isto kao u bilješci pod br. 11, str. 72.

18 Derviš Abdulah-beg je kapetan jajačke kapetanije. Ne zna se kada je postavljen za kapetana, ali se zna da je njegovo kapetanovanje završeno nešto prije 1796. godine, jer se te godine spominje kao pokojnik (v. *Kreševljaković... o. c.*, I, str. 149).

19 Najvjerojatnije je riječ o Mustaj-begu, sinu Šah-bega, koji je na položaj kapetana jajačke kapetanije došao prije 1806. godine (v. *Kreševljaković... o. c.*, I, str. 149).

20 Slična uzurpacija desila se u Mostaru oko 1730. godine, kada su se digli svi kapetani i drugi dostojanstvenici, njih 112, da brane pravo svoga druga. U tom smislu su napisali i potpisali mahzar na sultana i uzurpator je bio uklonjen (v. *Kreševljaković... o. c.*, I, str. 50).

21 Najvjerojatnije je riječ o skeli carskog hasa u nahiji Kobaš koja je još oko 1747. godine bila odžakluk banjalučke kapetanije (v. *Kreševljaković... o. c.*, I, str. 145).

- 1
Ono što vjernici drže za lijepo, lijepo je
i kod Boga.
Vaš sluga blagosiljatelj Ali, imam i hatib
u Mehdi-begovoj džamiji.¹
(Pečat): Praiskonska kuća Njegova roba
Alije.
- 2
Od svih ljudi očekujemo ljubaznost,
dobroćivost i pažljivost.
Vaš sluga blagosiljatelj hadži Omer,
imam u hadži Mehmedovoj džamiji.²
(Pečat): Odras božanske dobrote,
Njegov (Božiji) rob Omer.
- 3
To je tako i ja to svjedočim.
Vaš sluga blagosiljatelj Omer, imam u
Sultan- Sulejman-hanovoj džamiji.³
(Pečat): Bože, ispuni (želju) Omerovu!
- 4
Svijet se nada da će mu ova želja biti
ispunjena.
Vaš blagosiljatelj šejh hadži Muhamed,
bivši muftija u gradu Banjoj Luci.
(Pečat): Nadati se u Božiju milost i više
od toga. Muftija Muhamed.
- 5
Samilosnima će se smilovati Milostivi.
Vaš blagosiljatelj Muhamed, muftija u
gradu Banjoj Luci.
(Pečat): Oslonio sam se na svoga
Stvoritelja. Njegov (Božiji) rob
Muhamed.
- ما رآه المؤمنون حسنا فهو عند الله حسن
العبد الداعي علي الامام والخطيب بجامع
مهدي بك
(مهر): بيت أزي عبد علي
- نرجو من كافة الأنام اللطف والاحسان
والانعام
الداعي الحاج عمر الامام بجامع الحاج محمد
(مهر): مظهر أطفاهي عبد عمر
- ذلك كذلك وأنا شاهد على ذلك
العبد الداعي عمر الخطيب بجامع سلطان
سليمان خان
(مهر): برآور الهي (مراد) عمر
- حصول هذا المرام مقصود عند الأنام
الداعي الشيخ الحاج محمد المفتي بمدينه
بنا لوقه سابقا
(مهر): مرجو من الله الحسنی والزيادة محمد
مفتي
- الراحون يرحمهم الرحمن
الداعي محمد المفتي بمدينه بنا لوقه
(مهر): توكلي على خالقي عبد محمد

1 Vidi bilješku pod br. 8, str. 88.

2 Najvjerovatnije je riječ o džamiji Mehmed-bega kapetana, koja je 1570/1604. godine imala svoga imama, dvojicu mujezina i 45 kuća. (v. Amina Kupusović, "Nahija Banja Luka u opširnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1604. godine", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, vol. 44-45, Sarajevo, 1996., str.172-73).

3 Isto kao u bilješci pod br. 5, str. 87.

- 6
- Vaš sluga blagosiljatelj hadži Omer, bivši kadija u kadiluku Čelebi Pazaru (Rogatici).⁴
(Pečat): Bože, olakšaj poslove Omerove. God. (1)171/1757-58.
- 7
- Smilujte se onima koji su na Zemlji pa će vam se smilovati Onaj Koji je na nebu!
Vaš sluga blagosiljatelj Ahmed, bivši kadija u kadiluku Zvornik.
(Pečat): Hvala na svakom stanju Uzvišenom Bogu!
- 8
- Sve što je na ovom papiru napisano od općeg je dobra za ljude.
Vaš blagosiljatelj Ali, hatib u džamiji Gornja Hassa.⁵
(Pečat): Ali, godina 1136/1723-24.
- 9
- Sve što se u njemu navodi i moli na dobrobit je siromašnim i nemoćnim.
Vaš blagosiljatelj Mustafa, vaiz u Sultan- Sulejman-hanovoj džamiji.⁶
(Pečat): Odraz božanske dobrote Mustafa.

العبد الداعي الفقير الحاج عمر القاضي
بقضاء چلبی بازارى سابقا

(مهر): ربّ سهّل أمور عمر (سنه) 171

ارحموا من في الأرض يرحمكم من في
السّماء

العبد الداعي أحمد القاضي بقضاء ازورنيق
سابقا
(مهر): أحمد كلّ حال الله المتعال

ما حرّر في هذا القرطاس نافع للنّاس

الدّاعي علي الامام والخطيب بجامع خاصه
بالا
(مهر): علي (سنه) 1136

ما فيه من الانهاء والرّجا نافع لأمور الضّعفاء
والفقراء
الدّاعي مصطفى الواعظ بجامع سلطان
سليمان خان
(مهر): نائل أطفاف خدا مصطفى

4 Riječ je o hadži Sim-zade Omer-efendiji, sinu hadži Ismail-efendije, za čije su se postavljane na položaj naiba u Banjoj Luci zalagali potpisnici prvog i drugog arzuhala (v. opširnije u bilješci pod br. 12, str. 72-73).

5 Nismo pouzdano mogli utvrditi o kojoj je džamiji riječ, jer u nama dostupnoj literaturi nismo pronašli ni džamiju ni mahal u pod ovim imenom. Po izrazu *Gornja* (بالا) može se naslutiti da se nalazila ili u Gornjem Šcheru ili na nekoj uzvišici. Možda je to bilo drugo ime za *Kubad-agin* ili *Džamiju na stijeni*?

6 Isto kao u bilješci pod br. 5, str. 87.

- 10
Sve što se u njemu navodi odgovara činjeničnom stanju. ما فيه من المقال موافق بحقيقة الحال
- Vaš blagosiljatelj Omer, imam i hatib u Gazanferiji džamiji.⁷ الداعي عمر الامام والخطيب بجامع غضنفرية
- (Pečat): Bože, ispuni želju Omerovu! (مهـر): برآور الهي مراد عمر
- 11
Činjenično stanje je onako kako je u ovom dokumentu navedeno. الأمر في الحقيقة كما زبر في الوثيقة
- Vaš blagosiljatelj hadži Jusuf, imam u Kalauziji džamiji.⁸ الداعي حاج يوسف الامام بجامع قولاعوزيه
- (Pečat): Božiji rob Jusuf, god. (مهـر): بنده خدا يوسف (سنه) 189
- (1)189/1775-76.
- 12
Najbolje dobro djelo je pružiti pomoć obespravljenom. أفضل المعروف اعانة الملهوف
- Vaš blagosiljatelj hadži Salih, imam u hadži Omerovoj džamiji.⁹ الداعي حاج صالح الامام بجامع عمر أفندي
- (Pečat): Hadži Salih, god. (مهـر): الحاج صالح (سنه) 131
- (1)131/1718-19.¹⁰
- 13
Ono što se u ovom mahzaru navodi jasnije je od Sunca i Mjeseca. ما هو المحرّر في هذا المحضر أظهر من الشمس والقمر
- Vaš blagosiljatelj hadži Mustafa, imam i hatib u Mehmed-pašinoj džamiji.¹¹ الداعي الحاج مصطفى الامام والخطيب بجامع محمد پاشا
- (Pečat): Mustafa. (مهـر): مصطفى

7 Isto kao u bilješki pod br. 18, str. 78.

8 Isto kao u bilješki pod br. 20, str. 78.

9 Isto kao u bilješki pod br. 19, str. 78.

10 Isti ovaj hadži Salih potpisao se kao imam *Hadži Omerove* džamije i u prvom arzuhalu, samo što je ovdje otisak njegovog pečata u cijelosti čitljiv (v. potpisnika pod br. 16 u arzuhalu I). Ako je cijelo vrijeme, otkako je sebi dao izraditi pečat vršio istu službu, to bi značilo da je blizu 60 godina bio imam *Hadži Omerove* džamije.

11 Najvjerojatnije je riječ o Sofi Mehmed-pašinoj džamiji (v. bilješku pod br. 8, str. 75).

- 14
 Svjedočimo ono što znamo, a Bog nam je svjedok da je istina ono što govorimo.¹²
 Vaš blagosiljatelj Hasan, šejh¹³ i hatib u Defterdarevoj džamiji.¹⁴
 (Pečat): ... Hasan.¹⁵
- 15
 Najslabiji Božiji rob Muhamed, imam i hatib u Zulfikarevoj džamiji.¹⁶
 (Pečat): Hvala Bogu da mi je ime Muhamed.
- 16
 Stvar je onakva kako se navodi u ovom dokumentu.
 Vaš blagosiljatelj Ahmed, imam i hatib u Debagiji džamiji.¹⁷
 (Pečat): Bože, ispuni želju Ahmedovu!
- شهدنا بما علمنا والله على ما نقول شهيد
 الداعي الشيخ حسن والخطيب بجامع دفتري
 (مهر): اوله... حسناتيله حسن
 أضعف العباد محمد الامام والخطيب بجامع ذوالفقار
 (مهر): الحمد لله كه نامم شد محمد
 الأمر كما يحويه هذه الوثيقة
 الداعي أحمد الامام والخطيب بجامع دباغان
 (مهر): برآور الهي مراد أحمد

12 Ovom izrekom se aludira na riječi Jusuf, a.s., braće (v. Kur'an, *Yūsuf*, 81).

13 Zanimljivo je napomenuti da se ovaj Hasan potpisao i kao šejh. Tu titulu uz svoje ime napisao je i bivši banjalučki muftija Muhamed (v. potpisnika pod br. 4 u ovom arzuhalu). Nju su, obično, uz svoje ime stavljali pročelnici sufijskih redova. Poznato je da je hadži Perviz 1047/1638. godine uvakufio, između ostalog i dvije njive, od kojih se jedna nalazila pored tekije. Po toj tekiji, koja se nalazila na desnoj obali Vrbasa u Donjem Šeheru, i danas se Tekijom naziva jedan lokalitet u Banjoj Luci. Na taj lokalitet odnosi se i narodna pjesma *Zakukala sinja kukavica, usred zime, kad joj nije vrijeme...* Pjesma govori o gradnji Ferhadije, a zabilježio ju je učitelj i folklorista Antun Hangija. Na osnovu nje i karakteristične čalme na dvanaest ovoja, kakva se nalazi na Ferhad-pašinu nišanu i kakvu su nekada nosili beктаšijski derviši, Bejtić pretpostavlja da je i sam Ferhad-paša bio beктаšija. (v. Bejtić, *Banja Luka... o.c.*, str. 100-101 i 111). Džemal Čehajić samo jednom rečenicom spominje ovu tekiju: "Zna se da je jedna beктаšijska tekija postojala i u Banjoj Luci." (v. Džemal Čehajić, *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo, 1986., str. 169). Otuda možemo pretpostaviti da su i ova dvojica šejhova pripadali beктаšijskom redu i da su, možda, bili šejhovi ove beктаšijske tekije u Banjoj Luci.

14 Isto kao u bilješci pod br. 3, str. 74.

15 Zbog slabog otiska, gornji dio pečata nije čitljiv.

16 *Hadži Zulfikarova* ili *Tulekova* džamija sa drvenom munarom nalazila se u Lijevoj Novoseliji. Podigao ju je hadži Zulfikar u XVII stoljeću. Spaljena je 17. maja 1993. godine, kada su joj izgorjeli krov i munara, a zidovi teško oštećeni. (v. Husedžinović, *Dokumenti... o.c.*, str. 578 i 599).

17 Isto kao u bilješci pod br. 13, str. 76.

- 17
Najslabiji stvor na svijetu Husejn, hatib u Hadži Salihovoj džamiji.¹⁸
(Pečat): Husejn.
- أضعف الوري حسين الخطيب بجامع الحاج صالح
(مهر): حسين
- 18
Ono što je u njemu je onako kako je.
Vaš blagosiljatelj Ahmed, imam u Osman-šahovoj džamiji.¹⁹
(Pečat): Onome ko nosi pečat ljubavi i dar kuće Ahmedove, ne treba drugi znak.
- ما فيه كما فيه
الداعي أحمد الامام بجامع عثمان شاه
(مهر): مهر محبت مهر آوردي خانه أحمد نه حاجت نام نشانه
- 19
Budi dobrostiv prema drugima kao što je Bog prema tebi.
Siromah Abdulah, imam u Sitariji džamiji.²⁰
(Pečat): Od (Ilah) Bog nastalo je (ime) Abdulah.²¹
- أحسن كما أحسن الله اليك
الفقيه عبد الله الامام بجامع ستاريه
(مهر): ومن اله نسبته عبد الله

18 Isto kao u bilješki pod br. 7, str. 88.

19 *Osman-šahova* džamija nalazila se na desnoj obali Vrbasa u Gornjem Šeheru, naspram *Kubad-agine* džamije na lijevoj strani. Nazvana je po svome osnivaču Osman-šahu, drugom bosanskom sandžakbegu koji je pospješio razvoj Banje Luke. Prema Bejtiću, podignuta je 1563. godine (v. *Banja Luka... o.c.*, str. 96). Muvekkit navodi da je ovaj Osman, sin Kara Mustafe-paše i Sultan-Sulejman-hanove sestre Hubane, bio na položaju bosanskog sandžakbega 962/1554-55. godine, da je na tom položaju umro i da je ukopan u selu Kopčić u kadiliku Prusac, gdje se i danas nalazi njegovo turbe (v. *Muvekkit... o.c.*, I, str. 141). Osman-šahova džamija porušena je 1959. godine (v. Husedžinović, *Dokumenti... o.c.*, str. 561).

20 *Sitarija*, *Sitarska* ili *Sejjar* džamija sa drvenom munarom nalazila se na desnoj obali Vrbasa, između Gornjeg i Donjeg Šehera. Podignuta je prije 1604. godine, jer se te godine spominje u popisu sa mahalom Sitari od 92 kuće. Porušena je poslije Drugog svjetskog rata, a na njenom mjestu je podignut metalni kiosk (v. Husedžinović, *Dokumenti... o.c.*, str. 147 i 561).

21 Ovim se očito aludira na Isaove, a.s., riječi "Ja sam Allahov rob" (v. Kur'an, *Merjem*, 30), koje je još kao novorođenče izgovorio u kolijevci kada su njegovu majku, hazreti Merjem, optužili za nemoral, kao i na kur'anske riječi "Mesih, Isa, sin Merjemin, samo je Allahov poslanik, i riječ Njegova, koju je Merjemi dostavio, i Duh od Njega" (v. Kur'an, *an-Nisā'* 171).

- 20
Stvar je onakva kako je ovdje napisano.
Vaš sluga blagosiljatelj Hasan, imam u
Pervizovoj džamiji.²²
(Pečat): Dar Blagodarnog, Njegov
(Božiji) rob Hasan, god. 1133/1720-
21.
- 21
Kažem kao što su drugi rekli i nikada
neću prestati govoriti istinu.
Vaš blagosiljatelj hadži Muhamed,
imam u Kul džamiji.²³
(Pečat): Dar Blagodarnog, Njegov
(Božiji) rob Hasan, god. 1133/1720-
21.
- 22
Vaš sluga Mustafa, kapetan u Banjoj
Luci.²⁴
(Pečat): Prah pod nogama ponosa svijeta
(tj. Muhameda), Mustafa.
- 23
Vaš sluga Mehmed, pomoćnik zapovjednika
tobdžija.
(Pečat): Božiji rob Mehmed.
- 24
Vaš sluga Mehmed, aga II džemata
azapa.
(Pečat): Božiji rob Hasan.
- الأمر حسبما رقم فيه
العبد الداعي حسن الامام بجامع پرويز
(مهر): مواهب ذو المنن عبده حسن (سنه)
1133
- كما قالوا أقول وعن الحق لا أزول
الداعي حاج محمد الامام بجامع قول
(مهر): مواهب ذو المنن عبده حسن (سنه)
1133
- بنده مصطفی قپودان بنا لوقه
(مهر): خاک پای فخر عالم مصطفی
- بنده محمد وکیل سرطوبی
(مهر): بنده خدا محمد
- بنده حسن عزیزان ثانی
(مهر): بنده خدا حسن

22 *Hadži Pervizova* ili *Potočka* džamija sa drvenom munarom nalazila se na desnoj obali Vrbasa. Podigao ju je 1039/1630. godine Hadži Perviz, sin Abdulazizov, bogati banjalučki trgovac. Original njegove vakufname, koju je vrlo kitnjastim stilom na turskom jeziku sastavio sarajevski pjesnik Muhamed Nerkesi (u to doba kadija u Banjoj Luci), nalazi se u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu. Zapaljena je 6. septembra 1993. godine. Tom prilikom izgorili su joj krov, munara i trijem, a zidovi teško oštećeni. (v. Husedžinović, *Dokumenti... o.c.*, str. 127 i 561).

23 *Kul-mahal* džamija sa drvenom munarom nalazila se na desnoj obali Vrbasa, nizvodno od Mejdanske džamije. Porušena je 1954. godine i prenesena u selo Vrbanjce. (v. Husedžinović, *Dokumenti... o.c.*, str. 130 i 561).

24 Isto kao u bilješki pod br. 13, str. 90.

- 25
Vaš sluga Ahmed, aga IV džemata azapa.
(Bez pečata) بندہ أحمد عزبان رابع
- 26
Vaš sluga Ali, aga V džemata azapa.
(Pečat): Bože, ispuni želju Alijinu! بندہ علي عزبان خامس
(مهر): برآور الهي مراد علي
- 27
Vaš sluga Ali, aga I džemata farisa.
(Pečat): Muhamede, budi zagovornik بندہ علي فارسان أول
(kod Boga) svome sljedbeniku Aliji! (مهر): يا محمد قيل شفاعت امتكدرعلي
- 28
Vaš sluga Salih, aga II džemata farisa.
(Pečat): Muhamede, budi zagovornik بندہ صالح فارسان ثاني
(kod Boga) svome sljedbeniku Salihu! (مهر): يا محمد قيل شفاعت امتكدرصالح
- 29
Vaš sluga Ibrahim, aga III džemata farisa.
(Pečat): Božiji rob Ibrahim. بندہ ابراهيم فارسان ثالث
(مهر): بندہ خدا ابراهيم
- 30
Vaš sluga Ali, aga IV džemata farisa.
(Pečat): Odras božanske dobrote, بندہ علي فارسان رابع
Njegov (Božiji) rob Ali. (مهر): مظهر لطف الهي عبده علي
- 31
Vaš sluga Mustafa, aga V džemata farisa.
(Pečat): Dovoljan mi je samo Bog. بندہ مصطفى فارسان خامس
Njegov (Božiji) rob Mustafa. (مهر): حسبي الله وحده وكفى عبده مصطفى
- 32
Vaš sluga Muhamed, aga VI džemata farisa.
(Pečat): Muhamed. بندہ محمد فارسان سادس
(مهر): محمد
- 33
Vaš sluga Ali, aga VII džemata farisa.
(Pečat): Bože, ispuni želju Alijinu! بندہ علي فارسان سابع
(مهر): برآور الهي مراد علي
- 34
Vaš sluga Ibrahim, aga VIII džemata farisa.
(Pečat): Odras božanskog svjetla بندہ ابراهيم فارسان ثامن
Ibrahim. (مهر): مظهر نور الهي ابراهيم

- 35
Vaš sluga Halil, aga IX džemata farisa.
(Pečat): Halil. بندہ خلیل فارسان تاسع
(مهر): خلیل
- 36
Vaš sluga Mehmed, aga I džemata mar-
toloza. بندہ محمد مارتلوسان اول
(Pečat): Odras božanskog svjetla. (مهر): مظهر نور الہی عبدہ محمد
Njegov (Božiji) rob Mehmed.
- 37
Vaš sluga Hasan, aga II džemata martoloza.
(Pečat): Bože, ispuni želju Hasanovu! بندہ حسن مارتلوسان ثانی
(مهر): برآور الہی مراد حسن
- 38
Vaš sluga Ali, aga džemata mustahfiza u
tvrđavi Banja Luka. بندہ علی مستحفظان بنا لوفہ
(Pečat): Odras božanske dobrote Ali. (مهر): نائل أطفاف الہی علی (سنہ) 1156
God. 1156/1743-44.
- 39
Vaš sluga hadži Ibrahim, aga džemata
đonlija. بندہ الحاج ابراهيم گوڭليان
(Pečat): Bože, ispuni želju Ibrahimovu! (مهر): برآور الہی مراد ابراهيم
- 40
Vaš sluga Hasan, ćehaja I džemata
azapa. بندہ حسن كنتخدا عزبان اول
(Pečat): Njegov (Božiji) sluga Hasan. (مهر): عبدہ حسن
- 41
Vaš sluga Ebu Bekr, bajraktar I džemata
azapa. بندہ أبو بكر علمدار عزبان اول
(Pečat): Oslonio sam se na svoga
Stvoritelja. Njegov (Božiji) rob Ebu
Bekr. (مهر): توکلي علی خالقي عبدہ أبو بكر
- 42
Vaš sluga Osman, serde I džemata
azapa. بندہ حاجي عثمان سرده عزبان اول
(Pečat): Oslonio sam se na svoga
Stvoritelja. Njegov (Božiji) rob Osman. (مهر): توکلي علی خالقي عبدہ عثمان
- 43
Vaš sluga Ali, serde I džemata azapa. بندہ علی سرده عزبان اول
(Pečat): Bože, ispuni želju Alijinu! (مهر): برآور الہی مراد علی

- 44
Vaš sluga Muhamed, čauš I džemata
azapa.
(Pečat): Bože, ispuni želju
Muhamedovu!
- 45
Vaš sluga hadži Hasan, serde tobdžija.
(Pečat): Odras božanske dobrote.
Njegov (Božiji) rob Hasan.
- 46
Vaš sluga Jusuf, serde I džemata azapa.
(Pečat): Jusuf...
- 47
Vaš sluga Hasan, bajraktar II džemata
azapa.²⁵
- 48
Vaš sluga Jusuf, ćehaja II džemata
azapa.
(Pečat): Odras božanske dobrote,
Njegov (Božiji) rob Ali.
- 49
Vaš sluga Jusuf, ćehaja V džemata
azapa.
(Pečat): Odras božanskog svjetla,
Njegov (Božiji) rob Ebu Bekr.
- 50
Vaš sluga Husejn, serde džemata azapa.
(Pečat): Bože, ispuni želju Husejnovu!
- 51
Vaš sluga Mustafa, ćehaja IV džemata
azapa.
(Pečat): Odras božanske dobrote
Mustafa.
- 52
Vaš sluga Osman, ćehaja I džemata
farisa.
(Pečat): Oslonio sam se na svoga
Stvoritelja. Njegov (Božiji) rob Osman.
- بندہ محمد چاوش عزبان اول
(مهر): برآور الهي مراد محمد
- بندہ حاجي حسن سردهء طويي
(مهر): مظهر لطف الهي عبده حسن
- بندہ يوسف سردهء (عزبان) اول
(مهر): يوسف ...
- بندہ حسن علمدار عزبان ثاني
- بندہ علي كتخدا عزبان ثاني
(مهر): مظهر لطف الهي عبده علي
- بندہ أبو بكر كتخدا عزبان خامس
(مهر): مظهر نور الهي أبو بكر
- بندہ حسين سردهء عزبان
(مهر): برآور الهي مراد حسين
- بندہ مصطفى كتخدا عزبان رابع
(مهر): نائل أطاف خدا مصطفى
- بندہ عثمان كتخدا فارسان اول
(مهر): توکلي على خالقي عبده عثمان

25 Potpisnik nije stavio svoj pečat.

- 53
Vaš sluga Ibrahim, bajraktar spomenutog (tj. I) džemata farisa.
(Pečat): Moj uspjeh zavisi samo od Boga.²⁶ Njegov (Božiji) rob Ibrahim.
- بنده ابراهيم علمدار فارسان مزبور
(مهر): وما توفيقى الا بالله عبده ابراهيم
- 54
Vaš sluga Muhamed, ćehaja II džemata farisa.
(Pečat): Njegov (Božiji) rob Muhamed.
- بنده محمد كتخدا فارسان ثاني
(مهر): عبده محمد
- 55
Vaš sluga Salih, bajraktar spomenutog (tj. II) džemata farisa.
(Pečat): Salih.
- بنده صالح علمدار فارسان مزبور
(مهر): صالح
- 56
Vaš sluga hadži Sulejman, serde spomenutog (tj. II) džemata farisa.
(Pečat): Čuvar sufijske tajne, šejh Sulejman Mevlevi.²⁷
- بنده الحاج سليمان سردهء مزبور
(مهر): خازن كنج قناعت شيخ سليمان مولوي
- 57
Vaš sluga Abdulah, bajraktar III džemata farisa.
(Pečat): Od (Ilah) Bog nastalo je (ime) Abdulah.²⁸
- بنده عبد الله علمدار فارسان ثالث
(مهر): ومن اله نسبته عبد الله
- 58
Vaš sluga Mustafa, serde spomenutog (tj. III) džemata farisa.
(Pečat): ... Mustafa.
- بنده مصطفى سردهء مزبور
(مهر): ... مصطفى
- 59
Vaš sluga Husejn, ćehaja IV džemata farisa.
(Pečat): Oslonio sam se na svoga Stvoritelja. Njegov (Božiji) rob Husejn.
- بنده حسين كتخدا فارسان رابع
(مهر): توكلني على خالقي عبده حسين

26 Za moto je uzeo kur'anski tekst (v. Kur'an, *Hūd*, 88)

27 Sulejman je treći šejh koji se potpisao na ovom dokumentu. Kako se iz njegova pečata vidi, bio je šejh mevlevijskog reda.

28 Pečat ovog Abdulaha je isti kao i kod Abdulaha, imama *Sitarije* džamije (v. potpisnika pod br. 19). Ukoliko se radi o istoj osobi, to bi značilo da je spomenuti Abdulah istovremeno bio i imam *Sitarije* džamije i bajraktar III džemata farisa.

- 60
Vaš sluga Muhamed, serde IV džemata farisa.
(Pečat): Njegov (Božiji) rob Muhamed. بندہ محمد سردہء فارسان رابع (مهر): عبده محمد
- 61
Vaš sluga Hasan, serde spomenutog (tj. IV) džemata farisa.
(Pečat): Božiji rob Hasan. بندہ حسن سردہء مزبور (مهر): بنده خدا حسن
- 62
Vaš sluga Muhamed, ćehaja V džemata farisa.
(Pečat): Muhamed. بندہ محمد کتخدا فارسان خامس (مهر): محمد
- 63
Vaš sluga Osman, bajraktar spomenutog (tj. V) džemata farisa.
(Pečat): Božiji rob Osman. بندہ عثمان علمدار مزبور (مهر): بنده خدا عثمان
- 64
Vaš sluga Mustafa, ćehaja VI džemata farisa.
(Pečat): Oslonio sam se na svoga Stvoritelja. Njegov (Božiji) rob Mustafa. بندہ مصطفی کتخدا فارسان سادس (مهر): توکلي علی خالقي عبده مصطفی
- 65
Vaš sluga Ibrahim, serde spomenutog (tj. VI) džemata farisa.
(Pečat): Ibrahim. بندہ ابرھيم سردہء مزبور (مهر): ابراهيم
- 66
Vaš sluga Salih, serde VI džemata farisa.
(Pečat): Oslonio sam se na svoga Stvoritelja. Njegov (Božiji) rob Salih. بندہ صالح سردہء فارسان سادس (مهر): توکلي علی خالقي عبده صالح
- 67
Vaš sluga Ali, serde VII džemata farisa
(Pečat): Odras božanske dobrote. بندہ علي سردہء فارسان سابع (مهر): مظهر لطف الهي علي
- 68
Vaš sluga Osman, bajraktar VII džemata farisa
(Pečat): Božiji rob Osman. بندہ عثمان علمدار فارسان سابع (مهر): بندهء خدا عثمان

69	Vaš sluga Muhamed, ćehaja VIII džemata farisa (Pečat): Odras božanske dobrote Muhamed.	بنده محمد كتخدا فارسان ثامن (مهر): مظهر لطف الهي محمد
70	Vaš sluga Mehmed, bajraktar VIII džemata farisa (Pečat): Onome ko nosi pečat ljubavi i dar kuće Ahmedove, ne treba drugi znak. ²⁹	بنده محمد علمدار فارسان ثامن (مهر): مهر محبت مهر آوردني خانه أحمد نه حاجت نام نشانه
71	Vaš sluga Abdulah, ćehaja IX džemata farisa (Pečat): Njegov (Božiji) rob Abdulah.	بنده عبد الله كتخدا فارسان تاسع (مهر): عبده عبد الله

Ključne riječi: Banja Luka, Jajce, Tešanj, Bosanska Gradiška, Kobaš, arzuhal, Sim-zade Omer-efendi, kapetan, aga, farisi, azapi, đonlije, ćehaja, bajraktar, tobdžija, serde i odžakluk timar.

Summary

Three petitions of Banja Luka - A contribution to the history of Banja Luka -

During the Ottoman period, Banja Luka was one of the most important centers of administrative, military, political, agricultural, cultural, religious and public life in Bosnia and Herzegovina. Banja Luka achieved an important milestone in its development at the beginning of the second half of 16th century, when Sofi Mehmed-paša in 1553 established Banja Luka as the center of the Bosnian sanjak, but complete development was achieved at the end of the 16th century when during the reign of Ferhad-paša Sokolović Banja Luka became the center of Bosnian province (1580-1638).

²⁹ Isti pečat je stavljen i ispod imena Ahmeda, imama u *Osman-šahovoj* džamiji (v. potpisnika pod br. 18).

For two centuries, Austria tried to subjugate Bosnia through the Krajina region and succeeded in it in 1878. During this whole period, Austria faced a strong resistance by the people of Krajina who showed patriotism and courage especially at the battle of Banja Luka in 1737. In many wars, floods, earthquakes and other disasters which affected Banja Luka, many objects were destroyed so that the town of Banja Luka at the beginning of 19th century could not be recognized compared to previous times. However, the worst destruction of Islamic heritage occurred during the last war (1992-1995) when all fifteen mosques, five tombs, fountain and clock tower were destroyed. In the region of Banja Luka, out of 207 mosques, 205 were destroyed.

This work presented three until now unknown and unpublished petitions (arzuhala) from Banja Luka from the second half of 18th century. The first two petitions refer to the appointment of qadi of Banja Luka while the third deals with the dispute about odžakluk *timar* in Kobaš. A short content of arzuhala was provided in Bosnian while decoded names of its signatories, their positions and the text of the stamps were given in both, the original and translated in Bosnian language.

Here, therefore, we did not aim to analyze the text of the mentioned petitions as such as to provide as much information about names, positions and the role of more than 150 most prominent persons of that time in Banja Luka. Among signatories, there were muftis, qadi, muderris, shaykh, imam, khatib, vaiz, muallimah, kapetans, officers, soldiers and persons of other professions. Thanks to these petitions, we discovered important information about objects previously unknown in Banja Luka such as the Halil-paša's mosque.

